

BUDAPEST ÉS A MODERNIZÁCIÓ KIHÍVÁSAI

(Budapest and the challenges of modernization)

BELUSZKY PÁL

Budapest napjainkban a modernizációs kihívások kettős mezőjében kísérel meg a helytállást. E kihívások egyik csoportjával *Európa minden nagyvárosa szembetalálta magát az elmúlt években*: a társadalomfejlődés posztindusztriális (posztmodern) szakaszába lépve a korábbi „városfejlesztő energiák” egy részéről le kellett mondaniuk (a hagyományos nehézipar kiszorítása a perifériákra, a tömegmunkaerő iránti igény csökkenése stb.), s magukhoz kell ragadniuk a társadalom- és városfejlődés új forrásait (az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket quaterner szektornak). Ez a változás természetesen gyökeresen átformálta-átformálja társadalmukat (képzettség, életkor, életstílus, a lakóhellyel szembeni elvárások stb. szerint egyaránt), annak igényeit, értékrendjét, mélyreható átalakulásra kényszerítvén a városokat (kitüntetett szerephez juttatva az élet minőségi elemeit). Mindez szétválaszthatatlanul összefonódik a tudomány és technika fejlődése által nyújtott *minőségileg új* lehetőségekkel, ill. feltételekkel („telekommunikációs város”); a kontinentális hierarchia csúcsán mélyreható átrendeződés vette kezdetét. Budapesten — melytől a „szocialista táborhoz” való tartozás eleve távontartotta a fent említett hatások zömét — az „internacionalista” jellegű modernizáció megjelenésével egyidőben a rendszerváltozás a városfejlődés új, piacelvű mechanizmusainak lehetőségét és szükségességét teremtette meg (ill. visszahelyezte jogaiba az évtizedekkel ezelőtt kiiktatott mechanizmusokat — pl. ingatlanpiac).

Összefoglalónkban arra keresünk választ, hogy

- milyen kihívások érik a főváros társadalmát a modernizáció során;
- a „várostest” — városszerkezet, területhasználat, mikrostruktúra, a funkciók térbeli rendje stb. — átformálódásának melyek a várható irányai;
- végül mindennek pontosabb feltérképezéséhez áttekintjük Budapest társadalmának néhány — tárgyunk szempontjából meghatározó — jellemvonását.

Budapest társadalma és a modernizáció

Budapest — az örök felzárkózó

Budapest (Pest, Buda) — örök felzárkózó, örök üldöző. A magyar államalapítás módja hazánkat a nyugat-európai társadalomfejlődési modellhez kötötte. A nyugat-európai feudális intézményeit, kelléktárát vettük át (a nyugati kereszténység felvétele, a föld-magántulajdonon alapuló feudális birtokrendszer kialakítása, nyugati jogrend, nyugati „szakértők” — szerzetesek, papok, katonák, udvari emberek, később közhatalú telepések — behívása); az átvett nyugati államszervezeti keretek tartalommal való kitöltése az 1200-as évekre formálta „európai” orszaggá Magyarországot. Maga ez a folyamat, s a 13. századra prezentált *eredmény* azonban magába foglalt „keleties” elemeket is (felülről szervezett társadalmi szerkezetek és intézmények, gyenge autonómiák, kevésbé differenciált társadalom stb.). Az 1300-as

évekre a Kárpát-medence városhálózatának egyértelmű központjává Buda vált, a középkor folyamán egyre inkább közelít nyugat- és dél-európai társaihoz; egyes szempontokból fel is zárkózik melléjük (jogrend, nemzetközi funkciók, politikai-hatalmi súly stb.). Ám épp a város társadalmának súlya maradt el Dél- vagy Nyugat-Európa városaitól; nemcsak a *polgárság száma csekély*, hanem polgárainak *vagyona is szerény*, s vagyonuk gyarapításának gátat emelt a belső piac korlátozottsága, a kismérvű átmenő forgalom, a szerény ártermelés, az ország kedvezőtlen forgalmi fekvése, a lassú pénzforgás, mindezek következtében a tőke alacsony hozadéka (ez harmada-negyede a nyugat-európai értékeknek). A város — virágzása és csillogása ellenére — „strukturálishan” gyenge, kiforratlan — mindez akkor válik nyilvánvalóvá, amikor Európa fejlett régióiban felgyorsultak a gazdasági változások, kialakulóban a világg piac, s egyes körzetekben a tőkés jellegű termelés jut túlsúlyba: az Európa nyugati partjaira áttevődő *centrumtól* fokozatosan eltávolodtunk, *felelősödött periféria-helyzetünk*. Ebből következett, hogy Buda (és Pest) kívül rekedt a Nyugat-Európa nagy városaiban ekkor kibontakozó modernizációs folyamatokon (kontinentális-világmeretű piacok pénzügyi-kereskedelmi-hatalmi központjainak kialakulása, manufaktúraipar kiépülése stb.). S aztán jött a török... A „Nyugathoz” *való első felzárkózási kísérlet elbukott*. A török kiűzésétől a 19. század derekáig Buda és Pest a császári székváros (Bécs) árnyékában „vidéki” város, néhány országos hatáskörű hivattal; polgársága, gazdasági súlya európai viszonylatban jelentéktelen.

A dualizmuskori és a két világháború közötti Budapest társadalmá (Budapest uralma az országban — az ország uralma Budapestben)

A 19. század derekán felgyorsuló modernizáció hídfőállásává Magyarországon — a regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően — Budapest vált. Szinte egyedüli hídfőállásává, a technikai civilizáció, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok, s nem utolsósorban a bel- és külföldi tőke gyülekező helyévé. Pozícióját erősítette az a nemzeti törekvés is, amely Budapestet Bécs „méltó” párjává kívánta emelni. Budapest a századfordulóra modern nagyvárossá fejlődött, népessége viharos gyorsasággal növekedett (1857: 187 ezer, 1900: 716 ezer, 1914: közel 1 millió lakos). Míg a 19. század derekán az ország lakosságának 1,5%-a, tehát elenyésző hányada élt a fővárosban, addig a 20. század elején 5%-kal részesedett az ország lakosságából. Még egyértelműbb Budapest országban belül elfoglalt súlya, ha az öt követő legjelentősebb vidéki városokkal (az ún. „regionális centrumokkal”) vetjük egybe: e városok lélekszáma külön-külön 5–8%-át tette ki a főváros lakosságának; Budapestben többen éltek, mint az öt követő 10 regionális centrumban. A fővárost követő 32 városban összesen annyi kereskedelemről élő kereső lakott, mint egyedül Budapestben. Budapest bankjainak vagyona annyi volt, mint a többi városé együttvéve. Ezen évtizedekben a főváros növekedési üteme is meghaladta a vidéki városokét. *Budapest különleges helyet foglalt el az országban.*

Ez a különleges helyzet tükröződött a város társadalmában is, amely *egyedi képződmény volt az országban* (az ország többi városának „társadalmát” összeadva sem „adódott volna ki” a fővároséhoz hasonló társadalmi képződmény). Magyarország társadalmának jellemzésére, lényegi jegyeinek magyarázására több kiemelkedő hazai társadalomtudósunk használta a „*kettős társadalom*” kifejezést, feltételezve, hogy az országban két, *eltérő törvényszerűségek szerint szerveződő, egymással szervesen össze nem kapcsolódó társadalmi képződmény élt egyidőben, egymás mellett* (Erdei Ferenc, Szelényi Iván). Ez a jelenség természetesen más országokban is fellép a társadalom „átstrukturálódásakor”. Ám az már magyar (közép-európai) jellegzetesség, hogy Nyugat-Európával ellentétben (ahol az elaggó szerkezet keretei között él együtt az „új” struktúra a régivel, s az „új” uralomra jutása után a „rég” viszonylag gyorsan „felszívódik”) hazánkban az uralomra jutott új társadalmi szerkezet mellett hosszú ideig tovább él a

régi struktúra. S nem egyszerűen a régi és új struktúra egymásmellett-éléséről van szó, hanem két alapvetően eltérő társadalomszerveződési elvről, a piaci típusú (osztályelvű) társadalmi képletek, s a rendi típusú társadalmi képletek egymásmellettségéről. S ez az egymásmellettség nemcsak azt jelenti, hogy az archaikusabb rendi szerveződés lassan szorul vissza, hanem azt is, hogy időnként a rendi szerveződés teret nyer, illetve e kettősség a gyökeres strukturális változásokat is átéli, s mindmáig magyarázattal szolgál a magyar társadalom szerkezetére. A magyar társadalom kettősségének területi vetülete is volt és van: az ország élesen szétválik városira és falusira, illetve Budapestre és „vidékre”.

Budapest társadalmában a dualizmus korában sajátosan tükröződött a magyar társadalom kettőssége: éles elkülönültségében maga is a kettősség terméke, megnyilvánulása, ugyanakkor legmesszebbre került e kettős struktúráról, s *társadalma egyértelműen polgárinak tekinthető.*

E társadalom legjellemzőbb — s mindmáig nyomonkövethető — sajátosságai:

a) *Különbözőség-másság:* ezt a különbözőséget statisztikai adatok tömegével is lehet érzékelteni: Budapest egy agrárszágában szinte tisztán iparforgalmi-közszolgálati-értelmiségi lakosságú város, fiatalos korstruktúrával (a munkaképes korúak aránya 1900-ban 69,0%, szemben az 56,8%-os országos átlaggal), kedvező iskolázottsági mutatókkal (1900-ban a budapestiek 87,5%-a tud írni-olvasni; az országos átlag 59%).

Am a demográfiai és foglalkozás-statisztikai különbségen túl fontosabb eleme a különbözőségnek egyrészt az a tény, hogy *a polgári társadalom teljes kifejltségben csak Budapesten alakult ki a századfordulóra.* Másrészt a fővárosi társadalom fejlődése csak részben volt „szerves”, abban számottevő szerepet játszott az idegen tőke, de *a főváros lakossága személyében is jórészt „idegen” eredetű volt;* az első népszámlálás alkalmával (1870) 1000 budapesti lakosból 633 nem helyben született; 151 külföldről települt be a fővárosba. A migrációból táplálkozó népességrobbanás nyomán természetesen számos városban alakulhatnak ki hasonló arányok. Budapest esete annyiban sajátos, hogy a betelepülők, illetve az ott élők jelentős hányada eredetét tekintve „idegen” volt; német anyanyelvű vagy eredetű, a Monarchia más nemzetiségű lakója, ill. zsidó. 1870-ben a főváros lakosságának mindössze 46%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Megkülönböztetett szerepet játszott a főváros polgári társadalmának alakításában a zsidó származású lakosság. Arányuk 1880-ra eléri a 20%-ot, 1910-re a 23%-ot. Számuk gyorsabb ütemben nőtt, mint a rohamosan növekvő fővárosé. Arányuk a tipikusan polgári osztályokban ill. foglalkozásokban a fenti értéknek két-háromszorosa (a korszak végén az ügyvédek 51, a magántisztviselők 45, az orvosok 42, a kereskedők 60%-a (!) volt zsidó származású, mint ahogy a főváros egyes negyedeiben is a lakosság kétötöde zsidó származású volt).

A polgárok idegen eredetéből és a polgári társadalom teljes kifejltségéből fakadó *másságnak* a következményei sokrétűek. Mivel kizárólag Budapesten alakult ki a polgári társadalom teljes szerkezete, itt fejlődhetek ki intézményei, „kulturája” stb., az ország más városai, a másutt élő valódi polgárság mintegy kliensi kapcsolatba került a fővárossal; ez a kliensi viszony megnyilvánult az intézményi kapcsolatokban (pl. a századfordulóra a budapesti pénzüintézetek függőségébe került az ország majd összes pénzüintézete), de a „kulturális fogyasztásban” is, „mintakövetésre” kárhóztatva a vidéket. Ez a másság volt a táplálója annak az ellentétnek is, amely — politikai indíttatásokból mesterségesen is élezve — majd a 20. században válik a társadalmi-politikai élet nem elhanyagolható tényezőjévé (ld. alább).

b) *Szabálytalan struktúra*; noha Budapest társadalmá egyértelműen polgári, több ponton el-
tért egy „szokványos” európai nagyváros kiérlelt társadalmától:

— A legszembetűnőbb „torzulás” a *középrétegek gyengesége*. Mivel a tárgyalt korszakban
hazánkban a választójog alapja a vagyon és a (magasabbfokú) iskolai végzettség volt, a választó-
jogosultak száma — a várostörténészek vizsgálódásai szerint — jól méri a felső- és középrétegek
súlyát. Budapesten a századfordulón nem egészen 40 ezren, vagyis a felnőtt lakosság kb. 18% -a
rendelkezett választójoggal.

— A középrétegekben igen nagy az alkalmazotti-tisztviselő réteg súlya (40–42%), melynek
szerveződésére — viszonyaira, értékrendjére, ambícióira stb. — a rendi szerveződés formái
az irányadók.

— A kispolgárság aránya ugyan „normális”, ám ez a kispolgárság igen szegény, életnívója
gyakran nem éri el a szakmunkásréteget (jellemző lakásosztálya a szoba-konyhás lakás). Közép-
polgárrá válásra kevés esélye volt. A korszakot vizsgáló várostörténész szerint: „A korszakunk-
ra kibontakozó fővárosi polgári társadalomból így tulajdonképpen éppen a valódi polgárság
maradt ki tömegével...” „A legtágabb értelemben vett budapesti polgárságon belül megfigyel-
hető társadalmi mozgás tanulságait levonva, így érünk el a kor budapesti társadalmában oly
jelentős, igen széles, a polgárosodásnak szinte a küszöbéig már eljutott, az előtt feltorlódtott,
de azon végül is átlépni már csak kisebb hányadában képes kispolgársághoz”. E rétegen belül
is igen magas a „kis-alkalmazottak” aránya.

A századforduló budapesti társadalmának vázolt struktúrája *máig ható következményekkel*
jár. Az csak az évszázadot átívelő kapcsolat felszíne, statisztikailag is igazolható összefüggés,
hogy a fent leírt rétegződésű társadalom számára épített lakások teszik ki Budapest belső kerü-
letei lakásállományának túlnyomó többségét. A tárgyalt korszak tömeges lakásépítése során fel-
épült lakásállomány zöme eredetileg is igen szerény igények kielégítésére készült. A proletár
és szegény kispolgári rétegek által lakott 1 szobás lakások fővárosi aránya 54,7%, de a X. kerü-
letben 76,1%, a legtipikusabb „kispolgári” kerületben, Óbudán pedig 77,8% (*l. táblázat*).

Ma Belső-Budapesten a lakások kétharmada 1920 előtt épült, egy-egy összefüggő, nagy öve-
zeten belül a lakások 54–64% -a egyszobás, s több mint felében nincs fürdőszoba. Ezen öveze-
tek rehabilitációja szinte megoldhatatlan feladatok elé állítja a várost.

A kapcsolatok-következmények mélyebb rétegét képviselik azok a *kulturális-életmódbeli*
minták, melyek ebben a nagylélekszámú alsó, alsó-középrétegben alakultak ki, s melyek máig
élnek, s amely kultúra-életmód nem telítődött valódi polgári értékekkel, de már elvesztette
a tradicionális (népi?) jellegzetességeit is. Ezt a „szubkultúrát” egy évszázada támadások érik
(azonosítván azt a „budapesti”, a „polgári” vagy a „kormopolita” kultúrával), hivatkozási
alapot teremtve egyfajta Budapest-ellenességnek az országban. S végül meglehetősen direkt
módon kapcsolhatók e réteghez olyan politikai jelenségek is, amelyek a „populizmus” fogal-
mával jellemezhetők, s mely irányzat újra és újra jelentkezik (napjainkban is) a város törté-
netében.

c) Végül az 1867–1919 közötti időszak budapesti társadalmát jellemezve újra utalunk a „*pi-
aci*” (*osztály-*) és a *rendi szerveződés együttélésére*, ami (a polgári rétegek rendies természetű
függése mellett) megnyilvánult abban is, hogy a „valódi” polgári rétegek értékrendjében is
jelentős helyet kaptak a rendi társadalom értékei, életmód-elemei. (Erre utal a nemesi, főneme-
si címek megszerzésére irányuló törekvés is.)

1. TÁBLÁZAT
A budapesti lakások megoszlása szobaszám,
cseléd- és albérlőtartás szerint 1911-ben
(Distribution of flats in Budapest by the number of rooms,
and by having lodgers and domestics in 1911)

1. Szobaszám	2. Az összes lakás %-ában	3. Ezek közül	
		4. cseléddel	5. albérlővel bíró lakás (%)
1	54,7	5,1	32,4
2	24,4	36,4	33,9
3	11,0	72,8	26,6
4	5,6	85,0	20,4
5	2,3	89,5	12,4
6 és több	2,0	93,2	—
Összesen:	100,0		

1. Number of rooms
2. In the percentage of all flats
3. Of them (%)
4. Having domestics
5. Having lodgers

Megjegyzéseink — szervesen fejlődés, kiegyenlített szerkezet, rendies elemek — ellenére a századforduló budapesti társadalmában rendkívül dinamikus, valódi polgári értékeket kitermelő, valódi világvárost teremtő társadalom volt.

A 19. század utolsó harmadában nagy lendülettel induló felzárkózási kísérletet az I. világháború torpantotta meg. A háborút lezáró békekötések nyomán Budapest helyzete *alapvetően megváltozott*. Felerősödtek a retrográd politikai törekvések, megnyilvánulások az országban. Ezek közé tartoztak a — Budapest társadalmát közvetlenül is érintő — rendies törekvések, a tekintélyelvű politikai-társadalmi szerveződés uralomrajutása, a főváros-ellenesség, s a korszak végén egyre erősödve, tragédiába torkolva, az antiszemitizmus.

A megváltozott körülmények között Budapest növekedése lelassult, illetve a növekedés súlypontja az 1890-es évek óta kialakulóban lévő agglomerációs övezetbe tevődik át. Budapest gazdasága átrendeződött, erősen csökkent a mezőgazdasági termékek nemzetközi közvetítésében betöltött szerepe, ám bizonyos „modern” iparágak gyors fejlődése is megfigyelhető (híradástechnika, izzólámpagyártás, gyógyszeripar, elektrotechnikai ipar stb.).

Budapest társadalmának alapstruktúrája *nem változott a dualizmuskorhoz képest*. Mindenképp *megfigyelhető a társadalom bizonyos „modernizációja”*. Látványosan javultak az iskolázottsági mutatók (míg az első népszámlálás idején a felnőtt lakosság 31,5%-a írástudatlan, addig ez az arány 1941-ben már csak 2%). Állandóan növekszik a lakosság gazdasági aktivitása; 1941-ben 100 keresőre már csak 70 eltartott jutott (az országos átlag 111), s előrehaladt a nők

munkábaállása (a nők 41%-a volt kereső). A főváros lakosságának 68,1%-a munkaképes korú volt 1941-ben. Budapest a magasan kvalifikált szakemberek igen nagy hányadát koncentráltta; itt dolgozott az ország magánmérnökeinek 66, az ügyvédeknek 68, orvosainak 42%-a. Budapest — csakúgy, mint a Monarchia idején — a „modern” Magyarországot jelentette. Az *egyenetlen struktúráról* korábban mondtak azonban továbbra is érvényesek a két világháború között is. *A középosztályok továbbra is gyengék (2. táblázat).*

2. TÁBLÁZAT

A társadalmi rétegek arányai Budapesten a két világháború között²
(Proportions of social strata in Budapest in the mid-war period)

1. Társadalmi réteg	2. Százalékos arányuk Budapesten	3. Az akkori perem-községekben	4. Nagy-Budapesten
5. Felső, uralkodó réteg	2	1	2
6. Középrétegek	10	5	8
7. Kispolgárság	28	20	25
8. Munkásság	60	74	65

1. Social strata

2. Their percentage proportion in Budapest

3. In the then satellite villages

4. In Big Budapest

5. Upper, ruling stratum

6. Middle strata

7. Petit bourgeoisie

8. Workers

A budapesti társadalom *rendies jellege fokozódott*. Részben azért, hogy a felső- és középrétegekben — egyébként a kispolgári rétegekben is — tovább nőtt az alkalmazotti-tisztviselői réteg aránya: Ránki György számításai szerint³ a legfeljebb 35 ezerre tehető, a középosztályhoz tartozó családból mintegy 15 ezer volt alkalmazotti, köztisztviselői állásban. *Budapest akkor már nem egy világváros, amely mellesleg az ország székvárosa, hanem főváros, ahol mellesleg a fővárosi funkcióhoz nem kapcsolódó polgárság is él* — csökkenő arányban. Budapest társadalmi életében vezető szerepet játszanak az országos intézmények, pártok, érdekcsoportok, háttérbe szorulnak a helyi polgárság intézményei. Az „ország” uralkodik a fővároson. S az ország társadalmi — legalább is ideológiai síkon! — rendiesebb, mint korábban volt. A főváros polgárságának jelentékeny része alkalmazkodott e viszonyokhoz. Ezzel — s az ezzel összefüggő növekvő antiszemitizmussal — magyarázható pl. a zsidó *vallású* népesség arányának csökkenése, az 1920-as 23,2%-ról 1941-re 15,8%-ra („kikeresztelkedések”). A csak felvillantott folyamatokat értékelve írta e kor történész-kutatója: Budapest társadalmi „olyan történeti utat tükrözött, amely megnehezítette, hogy a „magyar nemzet” hagyományos osztályai és rétegei azonosítsák magukat a modern polgári viszonyokkal — köztük e viszonyok termékével: saját fővárosukkal —, hogy felismerjék és elismerjék benne önmagukat”.⁴

*Budapest társadalma a II. világháború után — idegen ideológiák (és birodalom)
uralma az országon és fővárosán*

A társadalomfejlődés keretei

Budapest a II. világháború után egy, az európai társadalomfejlődési modelttől merőben eltérő ideológiát és politikai-gazdasági gyakorlatot követő birodalom perifériájának (fő)városává lett. Ez az ideológia (és gyakorlat) a „szerves fejlődéssel” szembefordulva, kívülről-felülről beavatkozva kívánta gyökeresen átformálni a társadalmat s gazdaságát. Ezen az ideológián (és gyakorlaton) a társadalom „alapszerkezete” áttört ugyan⁵, de a társadalmi lét „peremfeltételeit” szigorúan megszabta a „reálszocializmus” politikája, gazdaság- és társadalomszervezési gyakorlata. Ezen szigorú peremfeltételek keretei között törnek elő fokozatosan a korábbi struktúrák, s teszik eltérővé az egyes országokban a „megvalósult szocializmusokat” és társadalmaikat.

A „reálszocializmus” alapvető folyamatai, célkitűzései, módszerei, de „torzulásai” is végső soron abból az ellentmondásból fakadtak, hogy *a maga ideológiai-társadalmi-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer Európa fejletlen régiójában alakult ki*. Így a hirdetett elvek, illetve a megalázó tények naponta szembekerültek egymással. Ez a „meg-nem-felelés” a szocialista rendszereket *legfőbb, s majdnem egyetlen legitimációs érvüktől fosztotta meg*, s belehajszolta egy feszített, erőltetett, minden más szempontot háttérbeszorító gazdaságfejlesztési programba. Állandósította a — Miklóssy E. szóhasználatával élve⁶ — *hadigazdálkodás* viszonyait.⁷

A „hadigazdálkodás” közepette Budapest *relatív* helyzete kedvező maradt. A korábban kihasználatlan termelési és infrastrukturális kapacitásokra alapozva az 1950-es —60-as években gyors ütemben növekedett a főváros ipari termelése, kezdetben még lakossága is. A társadalom és a gazdaság majd totális államosítása az irányító központok — kezdetben Budapest, majd a 60-as évek végétől a megyeszékhelyek — pozícióit erősítette a politika és gazdaságirányítás, és általában a tercier és quaterner szektor területén.

Ez a tendencia mindvégig fennállt. (Noha a „szabad” kapacitások kimerülése után a 60-as évek derekától kezdve rendre deklarálták az ország arányosabb fejlesztésének szükségességét, s akciókat folytattak a főváros növekedésének visszafogására — iparkitelepítési kampányok, a betelepülés adminisztratív korlátozása stb.) Az eredmény — az anyagi és szellemi erőforrások nagyfokú koncentrációja⁸ — ismert. Ugyanakkor a reálszocializmus törvényszerűségei által megszabott keretek („peremfeltételek”) Budapest általános helyzetét is befolyásolták, állandó hiányszituációt teremtve az infrastruktúra, a „nem-anyagi ágazatok”, a humánszféra területén.⁹

Közelebb lépve mostmár a fővárosi társadalom átfőrdésének szűkebb értelemben vett feltételeihez, mindenekelőtt a szocialista rendszer (?) deklarált célját, a „feudálkapitalista” rendszer szétzúzását kell említenünk. A fővárosi társadalom egyes rétegeinek likvidálása (önlikvidálása is) már 1944-ben megkezdődött; a nagy- és középpolgárság nagyobbik felét, a kispolgárság jelentékeny hányadát személyükben (fizikálisan) is elvesztette a főváros (a zsidó lakosság egy részének elhurcolása, megsemmisítése, a vezető rétegek számos tagjának menekülése a front közeledtére, jelentős mérvű migráció a határok lezárásáig, majd 1956-ban, kitelepítések stb.).

A tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a magántulajdon felszámolása a korábbi társadalmi szerkezet reprodukálódását is lehetetlenné tette. Nemcsak a nagy- és középpolgári jellegű tulajdont számolták fel, hanem a kispolgári jellegűt is (pl. családi vállalkozásban üzemeltetett boltok), és kikényszerítették az önálló tevékenységek beszüntetését (kisiparosok, szabadfoglalkozású értelmiség) is. Így az önállóak aránya 2–3%-ra csökkent (1970: 2,2%, 1980: 1,9%), s csak a 80-as évek közepétől indult viszonylag gyors növekedésnek (1984: 3,6%, 1990: 6,0%).

Mindez azt jelentette, hogy a tulajdon, a tulajdonhoz való viszony (tulajdonképp a piaci viszonyok) elvesztette szerepét a társadalom struktúrállódásában, a státusz helyett a pozíció vált a társadalmi rétegződés (osztályképződés?) alapjává.¹⁰ Megszűnt a nagy- és középpolgárság, összezsugorodott a kispolgárság. Ugyanakkor emlékeztetnünk kell arra, amit fent Budapest társadalmi szerkezetéről írtunk: a felső- és középrétegek aránya alacsony volt (együtt is csak 10–12%!), a kispolgárság pedig vagyoni helyzetében, életmódjában közel állt a munkássághoz. Így a lakosság viszonylag kis hányadának változott meg gyökeresen a társadalmi helyzete: a kisalkalmazottaknak s a munkásságnak a pozíciói (különösen a '40-es évek végén, az '50-es évek elején) még javultak is, ám helyzetük a társadalom struktúrájában mitsem változott azzal, hogy állami alkalmazottak lettek, s deklarálták „vezető szerepüket.”¹¹

A „hadigazdálkodás” eredményessége(?) megkövetelte a gazdasági és politikai hatalom szélsőséges koncentrációját, következésképp mindenfajta autonómia szétzúzását. A közigazgatás az önkormányzatok kiszolgálása helyett az állami akarat végrehajtójává lett; a városi önkormányzat gyakorlatilag megszűnt. Mindenféle autonóm egyesületet, érdekvédelmi szervezetet felszámoltak, ill. állami keretekbe foglaltak, a tökéletes ellenőrzés végett. Ez megváltoztatta a fővárosi lakosságnak a városhoz fűződő kapcsolatát: városi polgárokból országlakosok lettek, akik történetesen Budapesten élnek.

A reálszocializmus etatista-paternalista jellege felerősítette a társadalom szerveződésében a rendies elemeket; a megvalósult szocializmus társadalma rendies képződmény volt!

1. Budapest társadalma a kommunista hatalomátvétel után (1949) homogenizálódott. A korábbi társadalmi tagolódás tulajdoni-vagyoni-hatalmi alapjai megszűntek; a város lakói — kevés kivételtől eltekintve — állami alkalmazottakká lettek. A társadalom meglehetősen amorfá vált; a definiálható csoportok személyi összetétele igen változó volt, az emberek helyzete bizonytalan, munkahelyi-társadalmi pozíciójuk külső körülményektől függött. Csökkentek a jövedelmi-vagyoni különbségek, szükségszerűen homogenizálódott a fogyasztás is (nem lehetett luxusjavakhoz jutni, a család nagysága alapján limitálták az igénybevehető lakásnagyságot stb.). A szocializmus deklarált egalitárius eszméi a kezdeti években (1949–1956) jelentős mértékben formálták a társadalmi gyakorlatot.

2. A társadalmi csoportok képződésében a státusz szerepét a korábban másodlagos jelentőségű pozíció vette át. A származás, az iskolai végzettség, a műveltség szintje és jellege, a birtokolt tudás, világlátás, a javakkal való élnitudás, az életvitel, értékrend (többnyire örökölt) mintái stb. természetesen még a legszigorúbb években is tagolták a főváros társadalmát, s a tagolódás „törésvonalai” jellemző módon metszették a státusz által kijelölt csoportokat, nem is beszélve a társadalom „hivatalosan” elismert tagolódásáról, a munkás, paraszt és (másodlagos helyzetbe szorított) értelmiség csoportjairól.

3. A vázoltak viszonylag tisztán az ún. kádári-konzolidáció kezdetéig érvényesültek. A „kivégyzésként” is emlegetett folyamatok eredményeként megszűnt a „kemény” diktatúra; az ál-

lam hátrább vonta hadállásait, s kevésbé kívánta uralni a magánszférát (ennek jele pl., hogy visszavonták a korábbi abortusz-tilalmat, vagy eltűrték a lakosság vallásos életének megnyilvánulásait, noha a vallásgyakorlatot folytatók előtt bizonyos karrier-lehetőségek zárva voltak). *A lakosság egy része a „magánszférába” emigrálhatott.* A hatalom lehetővé tette a „boldogulásnak”, gyarapodásnak *korlátozott egyéni útjait.* Ezen utak *egyéni* (családi) voltát különösen hangsúlyozni kell. (Tehát arra nem volt lehetőség, hogy az egyén érdekei képviseletére bármilyen közösséget hozzon létre, a nyilvánossághoz forduljon, ám a hatalom még azt is jóindulatúan tudomásul vette, hogy mint egyén, különböző nem legális eszközöket vegyen igénybe gyarapodására.) Az egyéni gyarapodásnak sokféle útja volt, ezek legtöbbször a *második gazdasághoz kötődött* (mezőgazdasági kistermelés, önerőből végzett házépítés, nyaralóépítés, másodállások vállalása, fekete-munka stb.). Mivel a családoknak a *második gazdaságban elfoglalt pozíciója* erősen befolyásolta társadalmi helyzetüket, ez egyben a *piaci alapú szerveződést is „bevitte” a társadalom struktúrájába.* A 60-as évektől az élet keretei (pl. lakáshozjutás, iskoláztatási lehetőségek, családi felhalmozási lehetőségek stb.) is konszolidálódtak, hosszabb távra tervezhetővé váltak. Megszilárdultak a társadalom rendezőelvei. Növekedett a társadalmi helyzet továbbörökíthetőségének lehetősége, illetve kényszere. (A 70-es években például egy diplomás értelmiségi gyermekének huszonötöszer (!) akkora esélye volt egyetemi tanulmányok folytatására, mint a társadalmi piramis alján helyet foglaló segédmunkás gyermekének.) *Megindult a társadalom újra-struktúrállódása.*

4. Az 1960-as évek óta a magyar szociológia az ún. „munkajelleg-csoportokat” használta a társadalom szerkezetének leírására, rétegzettségének elemzésére. A modell alapváltozatai az aktív keresők között 6–8 réteget különböztettek meg, s e rétegekhez rendelték hozzá a jövedelem és az életkörülmények mutatóit. Budapestre vonatkozóan ezt a vizsgálatot több évben lefolytatták; mi alább egy, a hetvenes évek közepén lefolytatott kérdőíves reprezentatív vizsgálat eredményei alapján teszünk észrevételt a főváros társadalmára vonatkozóan.¹²

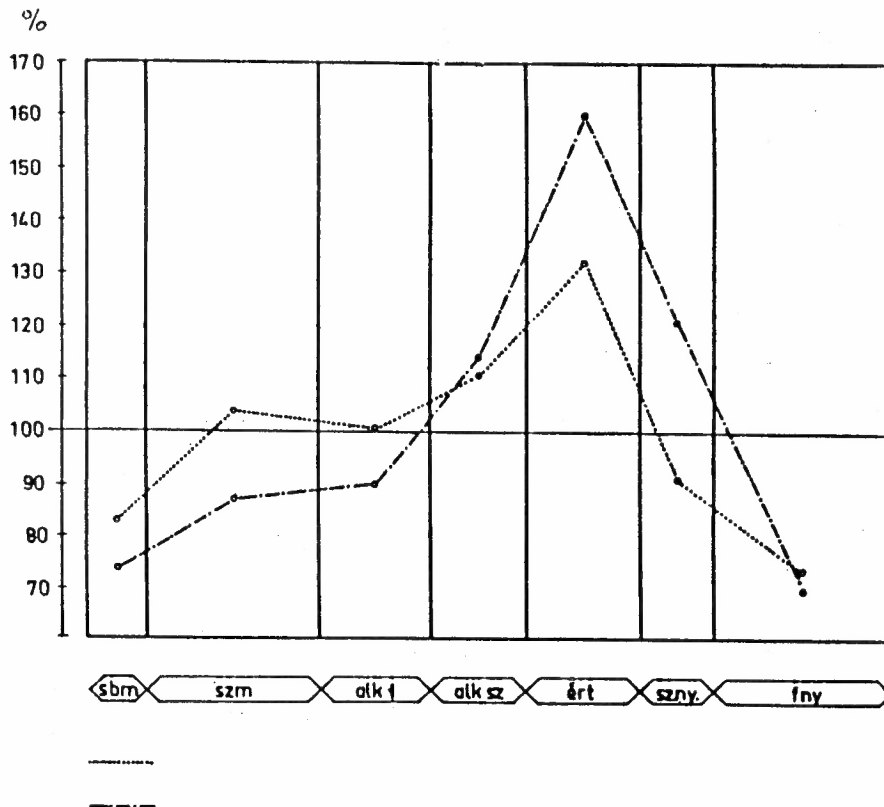
A munkajelleg-szerinti csoportokba való besorolás alapján az országos arányokhoz képest *szignifikáns eltérést mutatott a budapesti társadalom az alábbiakban:*

— a *vezetők és értelmiségiek* aránya (1970-ben országosan 5,1%) *hosszú távon* négyszerese az országos átlagnak (s ötszöröse a „vidéki átlagnak”);

— a magyar társadalom egyik „jellegadó” rétege, a *segéd- és betanított munkás* (arányuk 1970-ben országosan 29,6%, a mezőgazdasági munkásokkal együtt 34,5%, 1980-ban is 31,8%, s akik jellegzetesen kétféle, falulakó és ingázó réteget alkotnak) szerényen van képviselve a fővárosban, így a munkásságon belül a szakmunkások és alkalmazottak szerepe domináns;

— természetesen majd teljesen hiányzott a szövetkezeti parasztság, a *nyugdíjasok aránya* viszont kétszerese volt az országos átlagnak. E munkajelleg-csoportok jól jellemezhetőek voltak az iskolai végzettséggel és a jövedelmekkel, illetve jellegzetes volt „lakásmódjuk” is (1. és 2. ábrák).

Az ábrák alapján egyértelműen hierarchikus sorrendbe rendezhetőek a budapestiek munkajelleg-csoportjai. Egyértelmű az is, hogy az aktív társadalmi rétegeken belül a *legnagyobb különbség az értelmiségiek és a társadalom többi rétege között volt.* A viszonylag népes „elit” után viszont jóformán *nincs középréteg:* még az alkalmazotti-szellemi réteg is közelebb állt a munkásokhoz, mint a vezetők-értelmiségiek csoportjához. Legfeljebb a segédmunkások csoportja szakadt le minden szempontból a többi rétegtől. Feltűnően eltérő a nyugdíjasok két

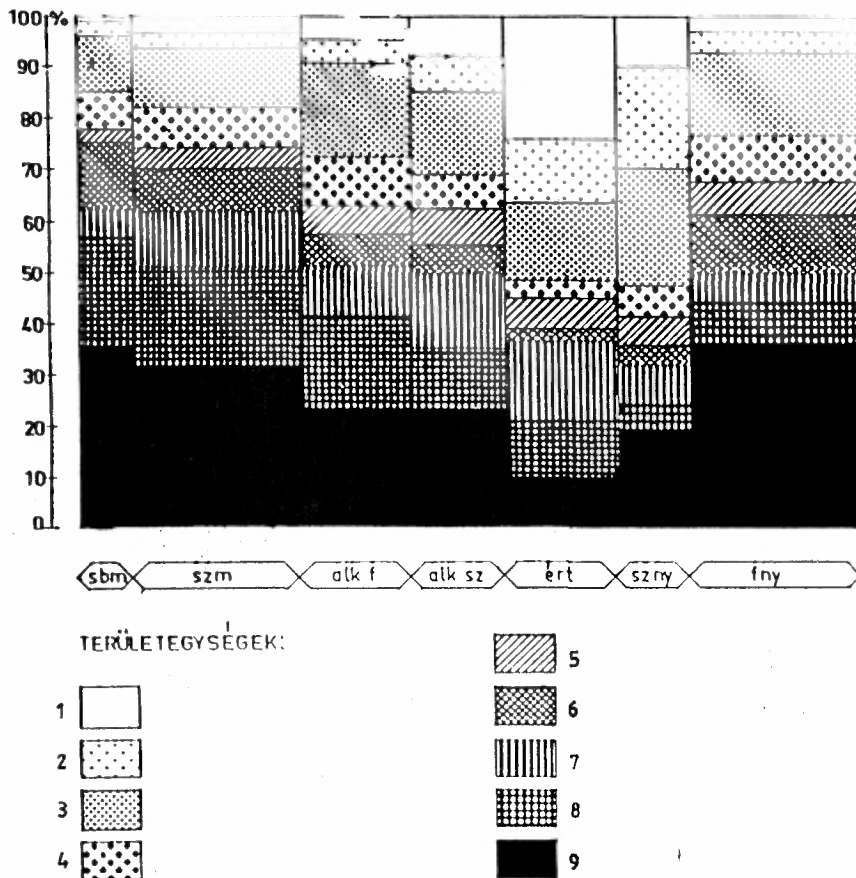

1. ÁBRA

A társadalmi pozíció mutatói munkajellem-csoportonként
(Ekler D. — Hegedűs J. — Tosics I. nyomán)
(Indicators of social position by the type of employment groups)
(After Ekler, D. — Hegedűs, J. — Tosics, I.)

1 = egy főre jutó jövedelem; 2 = iskolai végzettség; foglalkoztatási rétegek: smb. = segéd- és betanított munkás, szm. = szakmunkás, alk. f. = alkalmazott fizikai, alk.sz. = alkalmazott szellemi, ért. = értelmiségi, sz.ny. = szellemi nyugdíjas, f.ny. = fizikai nyugdíjas

1 = per capita income; 2 = educational level; Categories of employment: smb. = unskilled and semiskilled workers, szm. = skilled workers, alk.f. = manual workers, alk.sz. = white-collar workers, ért. = intellectuals, sz.ny. = retired white-collar workers, f.ny. = retired blue-collar workers

2. ÁBRA

A munkajelleg-csoportok térbeli elhelyezkedése Budapesten

(Elkler D. — Hegedűs J. — Tosics I. nyomán)

(Spatial segregation of employment groups in Budapest)

(After Ekler, D. — Hegedűs, J. — Tosics, I.)

Terület egységek: 1 = társasház terület; 2 = Belbuda; 3 = Belső-Pest I.; 4 = Belső-Pest II.; 5 = átmeneti terület I.; 6 = átmeneti terület II.; 7 = lakótelep I.; 8 = lakótelep II.; 9 = külső kerületek; a foglalkozási rétegek betűjeleinek jelentését ld. az 1. ábránál

Spatial units: 1 = condominiums; 2 = Inner Buda; 3 = Inner Pest I.; 4 = Inner Pest II.; 5 = Zone in transition I.; 6 = Zone in transition II.; 7 = New prefabricated housing estates I.; 8 = New prefabricated housing estates II.; 9 = Outer zones (The meanings of employment-group abbreviations see at Fig. 1.)

csoportjának helyzete. A társadalmi rétegek jól elkülönülnek lakóhelyük jellege-presztizse alapján is (2. ábra).

5. Merőben más megközelítést alkalmaztak a *státuszcsoporthoz* vizsgálatok. Közülük Kolosi Tamás vizsgálata egy 1981-ben végzett, országos (50 ezer személyre kiterjedő) empirikus adatfelvételen alapult. E vizsgálatból Budapestre vonatkozóan számszerűsíthető eredmények is levonhatók. E megközelítésben a *foglalkozás és a munkahely jellemzői* csak a *hét egyenlőtlenégi dimenzió egyikét alkotják*.¹³ Budapest társadalmának helyzete valamennyi pozíció mentén kedvező volt, a legkedvezőbb helyzetben lévő csoportok aránya többszöröse az országos átlagnak. (Pl. a magas státuszú övezetben lakók aránya a fővárosban 75,9%, országosan 20,1%.)¹⁴

Szemléletesen mutatja a budapesti társadalom szerkezetét, ha a kutatást végzők által képzett, *összevont „hierarchikus dimenzióba”* tartozók arányait vetjük egybe az országos értékekkel.¹⁵

3. TÁBLÁZAT

*Az egyes hierarchikus csoportokba tartozók aránya Kolosi T. vizsgálatai szerint*¹⁶
(Percentage proportion of those belonging to different hierarchical groups according to the investigations of T. Kolosi)

1. A társadalmi szerkezet hierarchiája	2. Országos arányuk (%)	3. Budapesti arányuk (%)	4. Budapest részesedése az országos összesből (%)
5. Elit	7,2	18,0	50,0
6. Felső réteg	29,2	44,0	29,5
7. Középső réteg	17,0	18,5	23,0
8. Alsó réteg	32,2	19,0	11,8
9. Depriváltak	14,4	0,5	0,7

1. Hierarchy of social structure
2. Their national average (%)
3. Their average in Budapest (%)
4. Share of Budapest in national total (%)
5. Elite

6. Upper stratum
7. Middle stratum
8. Low stratum
9. Deprived

Néhány megjegyzésünk:

A közölt adatok a 70-es évek végének, az „érett kádári korszaknak” magyar ill. budapesti társadalmát jellemzik. Így ezen adatokból legfeljebb áttételes következtetésének vonhatók le az utóbbi évek társadalmi változásainak induló feltételeire. Az is nyilvánvaló, hogy a nyert kép egyes részletei vitathatók. Így pl. a legelső réteg majd teljes hiánya (0,5%) Budapesten érthetetlen: a marginális helyzetben élőkkel foglalkozó szociológusok az 1980-as népszámlálás alapján 115–120 ezerre (a lakosság 5,5–6,0%-a) tették a fizikálisan vagy szociálisan súlyosan veszélyeztetettek számát (hajléktalanok, ágybérlet, munkaterápiás, alkoholelvonó intézmények lakói, olyan lakások lakói, ahol egy lakosra 4m²-nél kevesebb szobai alapterület jut stb.).

Az ún. közép réteg aránya mind országosan, mind Budapesten alacsonynak tűnik; 17% az alsó rétegek közel 47%-ával szemben. Ez módszertani hiba is lehet — pl. a „jómódú munkások” besorolása a felső rétegbe —, de felfogható úgy is, hogy a társadalmi pozíció (jövedelem, iskolázottsági szint, kulturális fogyasztás, a fogyasztás szerkezete stb.) alapján tulajdonképp *egy csoport különült el élesen a többi rétegtől, mégpedig* a magas beosztású állami és gazdasági vezetőkből, a diplomás értelmiség jó keresetű, magas presztízsű foglalkozást űző csoportjaiból, az önállóak tehetős rétegéből összetevődő *elit*; ezt egy igen széles réteg követte, mely a munkavégzés jellege, lakóhelye, lakásmódja, iskolai végzettsége stb. alapján tovább tagolható ugyan, de az átmenet a rétegek között fokozatos, s ez egyes „pozíciókban” a hierarchia nem is felelt meg egymásnak: pl. a „középhe” sorolt „falusias közép” és „rossz anyagi helyzetű közép” érdekérvényesítési pozíciója jobb volt, mint a felső rétegbe sorolt „jómódú munkásoké”. A „jó anyagi helyzetű falusias alsó” réteget pedig jövedelme akár az elit soraiba is emelhetné. E széles, bizonyos mértékig amorf réteg alatt legfeljebb egy — az elit ellentétéként jelentkező — szegény, a „felemelkedéstől” elzárt réteg különült el.

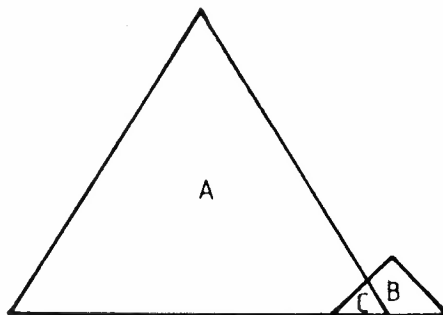
Az ismertetett vizsgálat a *társadalmi pozíció, nem pedig a státusz alapján* képez társadalmi csoportokat. Ez megfelel a korábban mondottaknak, hogy ti. a kommunista hatalomátvétel után a társadalmi struktúra alapjait — vagyon, tulajdoni helyzet, a korábbi hierarchia stb. — felszámolták.

A budapesti társadalom jellemzője *az elit magas aránya*. S nem is az a legfigyelemreméltóbb, hogy a budapesti lakosság közel ötöde az elitbe sorolható, hanem az, hogy *az ország társadalmi elitjének hozzávetőleg fele a fővárosban élt*. A fenti arány egyes magasan kvalifikált csoportok — pl. akadémikusok, minősített kutatók — esetében még magasabb, elérheti a 80%-ot. Ez a tény — párosulva a modernizációban szerepet játszó intézmények hasonlóan nagyfokú vagy még nagyobb koncentrációjával — azt eredményezheti, hogy a gazdaság modernizációja ismét a fővárosra koncentrálódik, az új típusú gazdasági szervezetek — speciális bankok, beruházási tanácsadó, értékbecslő, jogi tanácsadó intézmények, a tőzsde, külföldi cégek képviselői stb. —, s általában a quaterner szektor szinte egyedüli bázisát Budapesten jelentheti.

6. A fentiekben az 1948 után kialakult társadalom néhány, végső soron mennyiségi jellemzőjét említettük. Ezután a társadalom szerveződésének másik dimenziójáról kell szólnunk, visszatérve *a rendies és a piaci (osztály) alapú társadalmi szerveződés kérdéséhez*. Nyilvánvaló, hogy a szovjet típusú társadalom Magyarországon is erősen rendi jellegű volt, nemcsak azért, hogy összezúzta a piaci társadalomszerveződés alapjait, hanem azért is, hogy a túlélés egyedüli lehetősége — kivált a klasszikus sztálinista modellben — *a messzemenő s tökéletes lojalitás volt* (ami a rendi szerveződések alapvető értéke). *A társadalom kasztokra tagozódott* (a párttagok kasztja, ezen belül is az „egyszerű” párttagok, az apparátcsikok, a felső vezetés kasztja, a tulajdonformák hierarchiája — a támogatott állami tulajdon, az elfogadott szövetkezeti és a hátrányos helyzetben tartott magántulajdon —, de pl. a „dolgozó nők” is előkelőbb kasztot alkottak, mint a háztartásbeliek), az egyes kasztokhoz előnyök, *privilegiumok*, „*kasztjelző*” *szimbólumok* tartoztak, olykor pontosan formalizálva, olykor informálisan (jog a megkülönböztetett orvosi kezeléshez, a zárt üdülőkörhöz, a soronkívüli gépkocsivásárláshoz, külön telefonvonalhoz és így tovább). A „piaci” típusú szerveződés az 50-es években, valamint a 60-as évek elején szűk területre korlátozódott (főleg a városokban, ahol némi szolgáltató-jellegű kisipar, néhány „borraivalós szakma”, néhány szabadfoglalkozású értelmiségi képviselte a „piaci

viszonyokat”). Joggal állapíthatta meg Bibó István, hogy „... a szovjet típusú társadalom... szerkezete is rendi jellegű, s ennek ránk erőszakolása ismét elakasztja a magyar polgári fejlődést”. Ez azért aggasztó „... mert azokban a társadalmakban, ahol ilyen mélyek a rendi szerveződések gyökerei, igen könnyen élednek újjá a rendi mentalitásnak az értékei”, mint pl. a gondolkodásbeli tolerancia hiánya, úr-szolga, patronus-kliens viszony stb.

Az 1950-es években a kétféle szerveződés viszonyát a 3. ábrán bemutatott sematikus rajzzal ábrázolhatjuk (szerkesztésénél figyelembe vettük Szelényi I. ábráját¹⁷).

3. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten, 1949–1956 [1963]

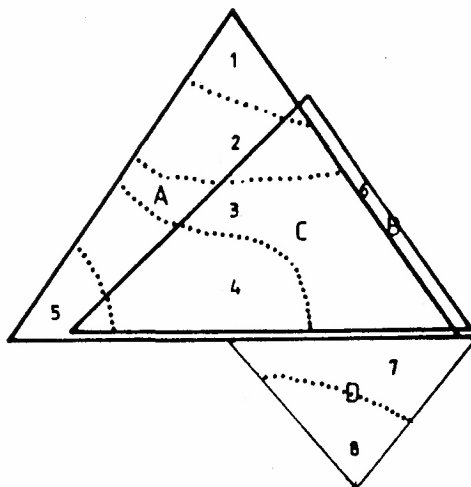
[The relationship between (feudal) state redistributive and market-type social organizations in Budapest between 1949 and 1956 (1963)]

Feltételezett budapesti arányok: A = rendies szerveződés, az állami-redisztributív gazdaság és az államapparátus foglalkoztatottjai; B = piaci szerveződés, a magánszektor résztvevői; C = az állami szektor második gazdaságban is érdekelt szereplői

Estimated proportions in Budapest: A = Feudal organization, employees of state redistributive economy and of the administration; B = Market organization, participants of private sector; C = Actors of state sector, also active in the second economy

A '60-as évek elején részben a „klasszikus sztálinista modell” kimerülése, a kizárólag politikai-adminisztratív eszközökkel irányított gazdaság sokasodó válságjelei, részben pedig a politikai konszolidáció igényelte „kiegyezés” szükségessé tette a gazdasági modell némi reformját. Ez hazánkban az állami (szövetkezeti) tulajdon további primátusát, a tervgazdaság fenntartását, ugyanakkor néhány piaci elem „beemelését” jelentette az állami szektorba, és végül, de nem utolsósorban, az egyéni gyarapodás lehetőségének biztosítását. A magyarországi sajátosságot a „második gazdaság” ideológiai-politikai-jogi elismerése, változatos formáinak, s széleskörű elterjedésének elfogadása, megtűrése jelentette. Mindez pedig azt eredm-

nyezte, hogy az állami-rendisztributív rendszerből kivont gazdálkodás volumene, az ebben résztvevők aránya úgy növekedett, hogy a második gazdaság résztvevői egyben az állami-szövetkezeti szektornak is résztvevői maradtak, ez szabta meg társadalmi helyzetüket, ám „pozícióikat” — vagyoni állapot, jövedelem, fogyasztás stb. — a második gazdaságban való részvétel is befolyásolta, esetenként megszabta. Az első és második gazdasághoz, a rendies és piaci szerveződésekhez való kötődés a személyek, *méginkább a családok szintjén nem vált ketté.*

4. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten az „érett Kádár-korszakban”

(The relationship between the feudal (state redistributive) and market-type social organizations in Budapest in the „mature Kádár era”)

A = rendies szerveződése, az állami-redisztributív gazdaság és az államapparátus foglalkoztatottjai; B = piaci szerveződés, a magánszektor résztvevői; C = az állami szektor második gazdaságban is érdekelt szereplői; D = nyugdíjasok; 1 = politikai, gazdasági elit („káderelit”) és a vezető pozíciókban lévő értelmiség; 2 = felső réteg, politikai, gazdasági középvezetők, a diplomás értelmiség magas presztizsú rétegei; 3 = középrétegek, szakmunkások, az értelmiség hátrányos helyzetű rétegei, alkalmazottak; 4 = segéd- és betanított munkások; 5 = városi szegénység; 6 = önállóak; 7 = nyugdíjas értelmiség; a 2. gazdaságban résztvevő nyugdíjasok; 8 = nyugdíjas fizikaiak

A = Feudal organization; employees of state redistributive economy and of state administration. B = Market organization, actors of private sector; C = Actors of state economy also active in the second economy; D = Retired; 1 = Political and economic élit (cadre élit) and intellectuals in managerial positions; 2 = The upper stratum, political and economic middle-management, high-prestige strata of graduated intellectuals; 3 = Middle stratum, skilled workers, disprivileged intellectuals; 4 = Unskilled and semi-skilled workers; 5 = Urban poor people; 6 = Self-employed; 7 = Retired intellectuals, retired people active in the second economy; 8 = Retired blue-collar workers

A társadalom ezen állapotát írja le a 4. ábra. A második gazdaság „legális” szférájában a 80-as évek elején egy empirikus felmérés szerint a családok 75%-a vett részt. Különböző korrekciók alapján a részvétel Budapesten 64–65%-ra becsülhető. (Hozzáteve, hogy a felmérés a „második gazdaság” minden elemét nem is tudakolta — pl. az önerős lakás- és nyaraló-építés, lakáskarbantartás, ill. a második gazdaság bizonyos, nem-legális formái; tehát feltehetően Budapesten is magasabb volt a fent megadott érték.) Végül megjegyezzük, hogy a legtöbb, a társadalom szerkezetét elemző vizsgálat figyelmen kívül hagyta a nyugdíjasok-inaktívak növekvő csoportját, noha számuk 1990-ben Budapesten megközelítette a 600 ezret.

Ez a negyed századon át érvényes modell van átalakulóban napjainkban. Az átalakulás *mértékéről* nincsenek pontos adataink, a *folyamatok jellegéről* sem készültek eddig átfogó elemzések. Így néhány tendencia jelzésére szorítkozunk.

Az 1990-es évek elejének feltételezett társadalmi modelljét az 5. ábra vázolja (a kiindulópont ismét Szelényi I. ábrája!).

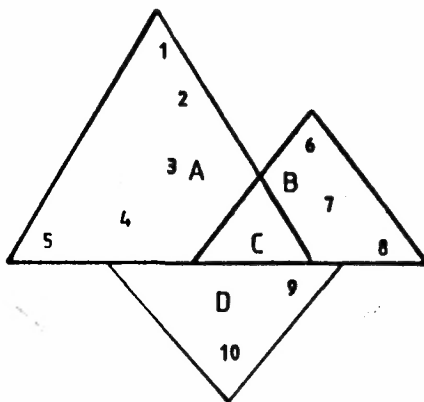
Legszembetűnőbb különbség a Kádár-korszak társadalom-modelljéhez képest a kétféle szerveződési elv fokozatos elkülönülése, a „piramisok” távolodása egymástól, a piaci szerveződés térnyerése. A „piramisok” széthúzódása egyrészt a *második gazdaság lehetőségeinek, jelentőségének csökkenésével* (a korábban a második gazdaságban végzett tevékenység „átvitel” az első gazdaságba, a magánszektor által kielégített igények kereslet-csökkentő hatása stb.) magyarázható, *másrészt természetesen a piaci szektor növekvő jelentőségével*. A piaci szektor is jellegzetesen „*kétosztatú*” tehát, az első gazdaságban jelentkezik, de fennmaradt második gazdaságként is (még ha ez utóbbiban zsugorodva is). A piaci első gazdaságban érdekelt lakosság *számát és arányát* csak becsülni tudjuk. Az 1990. január 1-jén végrehajtott népszámlálás 53 ezer önállót talált Budapesten (a keresők 6%-a). Számuk és arányuk 1980 óta megháromszorozódott. Ez a szám nem tartalmazza a piaci szektor alkalmazottainak számát, s az 1990 óta bekövetkezett növekményt sem. Végül figyelembe kell venni, hogy bizonyos értelmiségi pályák ismét szabadfoglalkozás-jellegűekké válnak napjainkban. Így a keresők ötöde 1991 őszén a piaci szektorban ténykedett, s az arányuk állandóan nő. Ez a csoport igen heterogén összetételű, feltehetően:

- a) új nagy- és középvállalkozókra,
- b) kisvállalkozókra, „tradicionális” önállókra (kisiparos, taxis), és
- c) a piaci szektor kiegészítencéjére (alkalmazottak, ügynökök, utcai árusok, csencselők stb.) bontható ez a csoport.

Külön kell szólni (mert társadalmi konfliktusok forrása) a *piaci szektor kiegészítencéjéről*, akiknek száma rohamosan növekszik, s ma már szembeötlő szereplői Budapestnek. Jelentősebb tőkével nem rendelkező utcai árusok, csempészárakkal kereskedők, házalók, „feketemunkások” tömegei vannak jelen Budapesten (s természetesen a már a bűnözés szférájába sorolható valutázók, prostituáltak, szerencsejátékosok stb.).

A volt pártállami berendezkedéshez kötődő rendi jellegű kiváltságok eltörlése, az ún. „nomenklatúra”⁴ menesztése, az élet minden területét átszövő etatizmus visszaszorulása, a félelem s az „alattvalói magatartás” oldódása a *rendies szerveződési formákat háttérbe szorította*. De nem szüntette meg teljesen. Nemcsak azért, mert a korábbi hierarchiák egyes elemei még továbbélnek — pl. a munkahelyen —, nemcsak azért, mert az állami munkahelyekhez való kötődés eleve bizonyos rendies szerkezeteket tart életben, hanem azért is, mert a hatalomra került

5. ÁBRA

A rendies (állami-redisztributív) és a piaci társadalomszerveződés viszonya Budapesten az 1990-es évek elején

(The relationship between the feudal (state redistributive) and market-type social organizations in Budapest in the early 1990s)

A, B, C, D = ld. a 4. ábránál; 1 = „állami elit” és a vezető pozíciókban lévő értelmiség; 2 = felső réteg, az államigazgatás és a gazdaság vezetői, a diplomás értelmiség magas presztizsű rétegei; 3 = középrétegek, tisztviselők, alkalmazottak az értelmiség hátrányos helyzetű rétegei; 4 = munkások, egyes alkalmazotti rétegek, 5 = városi szegénység; 6 = vállalkozók, elit szakmák szabadfoglalkozású értelmisége; 7 = kisvállalkozók, kisiparosok, szabadfoglalkozású értelmiségiek; 8 = a piaci szféra kisegyszisztenciái (utcai árusok, önállóak alkalmazottai stb.); 9 = nyugdíjas értelmiségiek; a második gazdaságban, vállalkozásban is résztvevő nyugdíjasok; 10 = nyugdíjas fizikaiak

The meaning of A, B, C and D see at Fig. 4. 1 = The „state élit” and intellectuals in managerial positions; 2 = Upper stratum, high-rank administrative and economic élit, high-prestige strata of graduated intellectuals; 3 = Middle-strata, civil servants, employees, disprivileged intellectuals; 4 = Workers, certain strata of employees; 5 = Urban poor people; 6 = Entrepreneurs, free-lance intellectuals in prestigious professions; 7 = Small entrepreneurs, artisans, free-lance intellectuals; 8 = Small actors of market economy (street vendors, employees of self-employed, etc.); 9 = Retired intellectuals, retired people active also in the second economy and in enterprises; 10 = Retired blue-collar workers

új politikai elit is vonzódik bizonyos tekintélyelvű berendezkedéshez, nosztalgiával fordul a két világháború rendies jelenségei felé, s azért is, mert a társadalomba is mélyen beivódnak bizonyos rendies elemek, ideológiák. Ismét Bibó Istvánt idézve: „...az a kényszeres attitűd, hogy helyes és helytelen nézetek, világnézetek között kell mindig különbséget tenni.” Széleynyi I. pedig azt állapítja meg, hogy az új rendszerbe való átigazolás elterjedt technikája az új lojalitás; „...az új típusú lojalításokkal ismét politikai tőkén alapuló, alapvetően rendi szerveződés alakul ki, amelyre a polgári szemléletre oly idegen intolerancia a jellemző.”¹⁸

Végül is: *Budapest társadalma kétarcú*: mivel a piaci szerveződés bizonyos elemei a reálszocializmus idején is fennmaradtak — ha a második gazdaság kereteibe szorítva is —, mivel bizonyos kispolgárosodás állandóan zajlott, *ez a társadalom sok szempontból nyitott és alkalmas a modernizálásra, polgárosodásra*. Másrészt állapota, ismeretei, beidegződései gátolják is ebben, hosszú folyamattá téve a polgárosodást (a pénzes vállalkozók többsége igencsak híján van a polgári erényeknek, mentalitásnak), *gondot okozva a modernizáció mindennapjaiban is*.

Társadalmi konfliktusforrások Budapesten

A modernizáció általános ideológiai-politikai (közigazgatási) feltételei ill. konfliktusai Budapesten

Nem lehet feladatunk a modernizáció általános feltételeinek számbavétele, de még fővárosi érvényrejutásuk elemzése sem; csupán a budapesti viszonyokból adódó jelenségeket vázolhatjuk.

Ezek közül elsőként említjük azt a sajátos *politikai konstellációt*, amelybe a főváros az 1990. évi választások nyomán került, s amelyben (legalábbis 1990–1994 között) működni kényszerül. A politikai konstelláció azért sajátos, mert a „nemzeti pártok” győzelmét eredményező parlamenti választások után a helyhatósági választások eredményeként a *fővárosi önkormányzatban liberális többség alakult ki* (a 88 képviselői helyből 58-at szerzett meg az SzDSz és a FIDESz). A 22 kerület önkormányzatainak túlnyomó többsége is liberális vezetőség.

Mindez nem jelenti azt, hogy Budapest társadalma egyértelműen liberális beállítottságú lenne. (A „választási geográfianál” természetesen figyelembe kell venni azt, hogy 1990-ben mind a pártstruktúra, mind a választók pártokhoz, politikai eszmékhez, stílusokhoz, ideológiákhoz stb. való kötődése kialakulatlan volt, a szavazótáborok stabilitása csekélynek bizonyult, kisjelentőségű események is befolyásolták a szavazatok megoszlását.) A parlamenti választások előtt a fővárost a liberális pártok erős hadállásnak tartották, a „nemzeti pártok” választási stratégiájában ezért a „vidéki Magyarország” megnyerése fontos szerepet kapott. A választások első fordulójára részben igazolta is ezen előrejelzéseket: a területi listákon ugyan a későbbi kormánykoalíció pártjai kb. 0,5%-kal megelőzték a két liberális pártot (39,14% a 38,59%-kal szemben), ám a 32 egyéni választókerület közül 20-ban SzDSz-es képviselő végzett az első helyen. A második fordulóra azonban jelentős fordulat történt: az MDF 23 egyéni választókerületben győzött (az SzDSz 9-ben). Végül is a „nemzeti pártok” 33, a liberálisok 20, az MSzP 4 képviselőt küldhetett Budapestre a parlamentbe (az első forduló alapján 31:22 volt az arány a „liberálisok” javára). Feltűnő, hogy a „liberálisok” nem az „elit” lakóegységekben voltak erősek (Budán a II., XII., XI., részben az I. kerület), noha e pártokat elit-értelmiségi pártoknak tartották; legbiztosabb szavazóbázisuknak a korábbi „vörös” övezetek — Csepel, Angyalföld, Újpest — és Pest belső, többnyire rossz helyzetű, slumosodó kerületei — VI., VII., VIII. kerület — bizonyultak.

A helyhatósági választások újabb fordulatot hoztak; így állt elő a fent említett helyzet. Ezzel újrapézdődött a két világháború közötti korszak, vagy a dualizmus utolsó éveinek „helyzete”: a „nemzeti” vezetésű ország és a „bűnös város”, a liberális-szociáldemokrata (kozmpolita!) főváros ellentéte, kijátszása (kijátszhatósága) egymás ellen.

Ezen „eredendő” (?) szembenállásnak már eddig is számos megnyilvánulása ill. következménye volt. Legjellegzetesebb terméke az ún. *fővárosi törvény* (az 1991. évi XXIV. tv.), melyet a kormány az *önkormányzati választási eredmények ismeretében* terjesztett az országgyűlés elé, s fogadott el a parlament kormánypárti többsége. Az elfogadott fővárosi törvény számos pontja — független szakértők szerint is — egyértelműen politikai indíttatású. Pedig még demokratikusnak és önkormányzat-pártinak is tűnhet a törvény alapkonceptiója, mely szerint „A fővárosi, valamint a fővárosi kerületi önkormányzatok önkormányzati alapjogaitak tekintve... egyenlők”. Ám ezen alapelv gyakorlati megvalósítása során az a helyzet állt elő, hogy *Budapest 22 önkormányzatra* — a gyakran minden természetes határt nélkülöző adminisztratív egységet képező kerületekre — *esett szét*, melyeket jónéhány ellenérdek fordít szembe a fővárosi önkormányzattal. Egyértelműnek tűnik a cél: gyengíteni a főváros befolyását, hogy az *ne tölthessen be súlyának megfelelő hatalmi-politikai szerepet*. A törvény arra is alkalmas, hogy a „liberális” vezetésű főváros és az ugyancsak liberális kerületek között *ismételen ellentéteket szítson* (a fővárost s a kerületeket egymás természetes ellenfeleivé teszi), de a *kerületek közötti ellentétek* kiélézésére is alkalmas (pl. a helyi adók, a költségvetési források megosztása terén.¹⁹).

A versenytársadalom, a piaci szemlélet, az (új) ideológiák kihívásai a tudati szférára

A modernizáció kihívásai Budapesten egy hanyatló gazdaság viszonyai között élő, morális és etikai téren elbizonytalanodott ill. megosztott, szilárd értékrenddel, integratív elemekkel nem vagy alig rendelkező társadalmat érnek. A „reálszocializmus” évtizedei alatt meglehetősen *mélyre ívódtak bizonyos ideológikus nézetek* — pl. egalitárius nézetek, a tőke hozadékának elítélése, az állam paternalista szerepének igénylése, a „mássággal” szembeni tolerancia hiánya, az önálló állásfoglalást kevésbé igénylő „rend” követelése stb. —, s ezek aligha egyeztethetők össze a „versenytársadalom” igényeivel, lassítják annak kialakulását, érési folyamatát. A modernizáció és az ideológiák meg-nem-felelése sokféle formában jelentkezik:

— Kialakulatlan a társadalom „civil” szférája. A reálszocializmushoz képest visszaszoruló paternalizmus helyét nem foglalják el kellő számban, súllyal, hatáskörrel a civil szerveződések, érdekképviseletek, autonómiák. Az eredmény: *hatalmi és funkcionális úr keletkezett, működési zavarok léptek fel*. Ugyanakkor az esetleg jelentkező civil szerződésekkel szemben a „hivatalos szféra” — még az új önkormányzatok is! — *bizalmatlan*. A kialakuló úr betöltésére új hivatalok létesülnek, illetve szabályozás készül, s ezek tovább gátolják a civil-szerveződéseket, „új paternalizmust” eredményeznek. E „konfliktus-csomagnak” számos gyakorlati megnyilvánulása van.²⁰ A civil társadalom hiányos és lassú szerveződése részben magyarázatot szolgáltat a magyar társadalom politikával való *szembefordulására is*.²¹

Jelennekzik bizonyos „külföld-ellenesség”, a külföldi tőkével szembeni bizalmatlanság, a „tőkebehatolás” ellenzése. Ez a szemlélet felfedezhető a törvényalkotó és kormányzati munkában, és a külföldi tőke fogadásának gyakorlati lebonyolítása során is. A külföldi beruházók állandóan panaszkodnak a kedvezőtlen feltételekre: számos üzlet meghiúsul, monstre perek folynak a külföldi beruházók s magyar vállalatok között. Mindez tükröződik — többek között — az ingatlanpiacon is; az 1990—91-ben várt és jelentkező beruházási-gründolási boom nyomán hirtelen felszöktek az ingatlanárak, megélnékül az ingatlanpiac (főként a belvárosban). Ám rövid idő múltán a külföldi tőke elbizonytalanodott, kivár, s az ingatlanpiacon a kereslet zuhanásszerűen csökkent, az ingatlanpiac 1992. őszére „befagyott”; a főváros ingatlanértékesítési elképzelései — legalábbis időlegesen — meghiúsulnak, komoly nehézségeket okozva a város gazdálkodásában, tovább szűkítve a beruházási-fejlesztési lehetőségeket.

A főváros mai társadalmát számos mélyreható törésvonal osztja meg. Ezen törésvonalak egy némelyike épp a „kapitalizálódás”, a tőkefelhalmozás nálunk zajló kezdeti szakasza — a „vadkapitalizmus” —, a piacgazdálkodásra való áttérés hatására mélyül. Miközben a reáljövedelmek 1989 óta évente 7—8%-kal csökkennek, kialakulóban van egy — magyar viszonylatban — igen gazdag réteg, mely ráadásul hívalkodóan fogyaszt. Gyorsan *romlik Budapest munkaerőpiaci helyzete is*, ha a „tradicionális” szektorokat vesszük figyelembe (mert a közép- és nagyvállalkozók, a gazdasági menedzsment, az állami igazgatásban dolgozó elit stb. számára Budapest természetesen megfelelő lehetőségeket kínál). *A munkanélküliek aránya 1992 őszén már 4,5%.* Az előregedő lakosságú Budapest több, mint 600 ezer nyugdíjasa romló körülmények között él, fokozatosan elszegényedve „kiszakad” a társadalomból.

Egyes csoportok számára inkább nagyobb mértékben vesznek részt az illegális piaci szférában — illegális kereskedelem, bűnözés, prostitúció, valutázás stb. A társadalom „szétszakadása” növekvő ellenérzéseket táplál egyes csoportok ellen (cigányellenesség, a „henyélők” elítélése, a hajléktalanok, a munkanélküliek, vagy épp a „munkátlan” gazdagok elleni gyűlölet, idegen-ellenesség, vagy bizonyos politikai erők által is gerjesztett antiszemitizmus stb.). A bizonytalan érdekérvényesítési mechanizmusok, értékrend, társadalmi kommunikációs mechanizmusok, egyes politikai csoportok öns érdekű manipulációi miatt nehezen kiszámítható, heves reakciók, társadalmi megmozdulások — vagy épp ellenkezőleg: közömbösség pl. a hajléktalanok iránt — következhetnek e szituációból. E tanulmányunk munkavázlatának készítésekor [1990 szeptembere] mindez hipotézis volt. Azóta lezajlott a „taxis-blokád”. Ez ugyan korántsem tipikus „éhség-lázadás” volt, de az események során mindaz fellépett, amire fenn utaltunk: a „szegények” és gazdagok szembeállításának kísérlete, erő alkalmazásának követelése „rendpárti” oldalról, a polgári engedetlenségi mozgalom ellenforradalommal nyilvánítása egyes kormánypárti képviselők részéről, stb.

A társadalom szétszakadása, a „gettókba” zártak (a szegénység gettója, a származás gettója, a leromlott városrészek „valódi” gettója) elégedetlensége, a piacgazdaságra való áttérés hordaléka, a kormányzópártok egyes képviselőinek, csoportjainak politikai türelmetlensége és gátáltsalansága kedvező talajt teremt a már nyíltan jelentkező *populizmusnak*. Növeli a populizmus veszélyét, hogy a tőkefelhalmozási folyamat kezdetén járunk, s ez szükségyszerűen széles rétegeket sújtó folyamat. A lakosság számottevő rétegeinek a „rendszer váltás” rontott gazdasági pozícióin; nemcsak a reáljövedelem csökkent, hanem nőtt a létbizonytalanság, s a „Kádár-korszakban” csordogáló gyarapodás számos csatornája is elzáródott. A populizmus „ideológiájának” jónéhány eleme meglehetősen elfogadott a lakosság egy részénél, s ez (is) nehezíti a főváros egyes társadalmi kérdéseinek megoldását (pl. a deprivált csoportok helyzetének javítása). Egyes politikai elemzők szerint a *gazdasági populizmus* akár egy peronista jellegű „megoldás” felé is terelheti az országot.²² A „cselekvő populizmus” megjelenése leginkább épp a fővárost fenyegeti.

A piacosodás kihívásai az (örökölt) nem-piaci viszonyokra

Budapesten, ahol koncentráltan jelentkeznek a kialakuló piacgazdaság intézményei, szereplői és következményei, számos feltétele hiányzik a piaci viszonyok általános, minden szférát átfogó elterjedésének. Így nagyvolumenű „nem-piaci zárványok” maradnak fenn, s ezek többsége a városi térben jól körülhatároltan jelentkeznek. Ez nehezíti, lassítja Budapestnek mint egységes városnak a modernizációját, s — kölcsönhatások sorozatán át — felerősíti a főváros társadalmának szétszakadását, a szétszakadás manifesztálódását.

A társadalom oldaláról a kérdés megoldhatóságának kulcsa a jövedelmi viszonyokban van. A mai fizetések arányai még a kommunista hatalomátvétel idején alakultak ki. A munkavállalók az általuk előállított érték igen kis hányadát kapták meg fizetés formájában, és a társadalmi juttatások aránya magas volt (ingyenes oktatás, egészségügyi ellátás, igen nagymértékben dotált, így olcsó tömegközlekedés, alacsony lakbérek, „olcsó kultúra”, élelmiszerek stb.). Időközben a munkabérek fenti aránya alig változott, a társadalmi juttatások köre erősen szűkült, az állami dotációt megszüntették vagy csökkentették — a bérből élő lakosság (arányuk Budapesten ma is meghaladja a 80 %-ot!) fogyasztása szűkül, az alapvető fogyasztási cikkekre szorítkozik. A folyamat másik oldala, hogy számos áru piaca szűk, ez korlátozza az új vállalkozások mozgásterét. Úgy tűnik, a luxusárakat és szolgáltatásokat az új vállalkozói réteg egymásközt „cseréli”.

Minderre példa a budapesti lakáspiac. A lakáspolitikai ugyan 1948 után többször módosult, ám mindvégig kettős lakáspiac funkcionált: az állami bérlakások köre, hatósági elosztással, majdnem teljes ingyenességgel, s a hatósági elemekkel átszőtt „piaci szféra”. S mindvégig nagyfokú mennyiségi lakáshiány gyakorolt nyomást a lakáspiacra: 1960-ban 147 ezer, 1970-ben 150 ezer, 1980-ban 106 ezer budapesti lakásigényt ismertek el. A főváros lakáspolitikájának elsődleges célja — a kérdés fontosságára tekintettel politikailag motivált célja — a mennyiségi lakáshiány megszüntetése volt. Ezért a főváros elsősorban új lakásokat épített, lakás korszerűsítést alig végzett. Az állami lakásépítés volumene ugyan állandóan csökkent (az 1976–1980-as évek átlagában állami forrásból épült a budapesti lakások 67,7 %-a, 1988-ban 31,3 %-a, 1990-ben 15 %-a, s 1992-re gyakorlatilag megszűnt a „közösségi” — önkormányzati — lakásépítés), sor került az állami lakások eladására is, de még így is a 823 ezer budapesti lakás 55,4 %-a önkormányzati tulajdonú. Az igen alacsony lakbérek semmiféle piaci mechanizmust sem vittek az állami lakásgazdálkodásba; míg 1989-ben a lakbérek összege 3,04 milliárd Ft, a lakásokra fordított összeg (korszerűsítés, felújítás, karbantartás) 8,37 milliárd Ft volt; ám ezen összegből 941 (!) lakás került korszerűsítésre és felújításra, vagyis az állami lakóházak 0,2 %-a! Felújítást, javítást végeztek a lakások további 3 %-ában. (Vagyis az állami lakások korszerűsítése jelen ütem mellett 500 évet venne igénybe.) Egy lakás korszerűsítése 1989-ben átlagosan 631,5 ezer Ft-ba került; ez, összevetve a lakbérekkel, azt adja, hogy kb. 90 évi lakbér volt elegendő az egyszeri korszerűsítéshez. E néhány szám jelzi a volt állami-tanácsi lakásgazdálkodás képtelenségeit. Így a város belső, „kiegyezéskori” lakónegyedek egyébként is igénytelen — 1 vagy 2 szobás, fürdőszoba nélküli — lakásállománya rendkívüli mértékben leromlott. E zsúfolt, leromlott övezetek presztizse is alacsony; érthető, hogy e lakásosztályhoz a társadalom alacsony jövedelmű, hátrányos helyzetű, magas arányban nyugdíjas rétegei rendelődnek. Ezeket a lakásokat kellene „piacosítani” (enélkül állaguk tovább romlik, lakhatatlanokká válnak, az önkormányzatoknak n.n.c.s pénzük a korszerűsítésre). A piacosítás elképzelhető:

— a lakbérek „piacosítása” után az önkormányzatok újítanak fel, korszerűsítének, üzemeltetnék a lakóházakat; csakhogy egy közepes méretű bérházi lakás piaci értéke Budapesten 1,0–2,5 millió Ft. 1 millió Ft — inflációs — kamata évi 300 ezer Ft, vagyis havi 25 ezer Ft. Ez kb. kétszerese a nettó havi béreknek, háromszorosa a nyugdíjak átlagának. Ez az út szinte járhatatlan.

— A lakóházak eladása a bérlőknek hosszabb ideje folyik, igen kedvező feltételek mellett (a bentlakók a becslést ár 15 %-ért is hozzájutottak a lakáshoz). Az önkormányzatok a közelmúltban emelték a lakásárakat, a piaci ár 50–70 %-ára. Így a bentlakók jórésze nem is tudja megfizetni az árát, de az új tulajdonosok többsége felújítani, korszerűsíteni semmiképp sem tudja új szerzeményét. E kiterjedt övezetek modernizációja rövid távon belül megoldhatatlanul látszik; körvonalazódik egy kiterjedt „nem-piaci övezet”; ahol nemcsak a lakások piacosítása megoldhatatlan, hanem lakóik — nyugdíjasok, kisjövedelműek — is kiszorulnak a piacgazdaságból.

A példák, a jelenség következményei hosszan sorolhatók. Az természetes, hogy bizonyos árak vevőköre eleve szűk. Budapesten azonban számos olyan áru is megvásárolható a lakosság széles köre számára, mely egyébként az „európai életstílus” velejárója lenne (pl. szállodai szolgáltatások).²³

A társadalom „szétszakadásának” kihívásai

A piacgazdaságra való áttérés sokféle vonatkozásban — vagyoni²⁴, politikai²⁵, területi (ld. alább) — növeli a polarizációt Budapesten, a város társadalmában. Budapesten kialakulóban vannak a jövedelmi-életstílusbeli-(etikai) gattók. Egyes városrészek (főleg az Erzsébet-, József- és Ferencváros egyes városrészei) társadalmilag-fizikailag olymértékben leromlottak, hogy fennáll „balkanizálódásuk” veszélye az „európaizálódni” kívánó városban (társadalmuk leszakad, marginalizálódik, belvillong, növekszik a bűnözés, a fekete gazdaság stb.) E városrészek rehabilitációjára belátható időn belül nehéz vállalkozói találni. A modernizáció egyes városrészekre korlátozódik. A várost FALAK tagolják.

Szaporodik a piacgazdálkodás (?) hordaléka (növekvő, brutalizálódó bűnözés, kábítószer-élvezet, prostitúció, fekete-kereskedelem stb.) Nemcsak a nemkívánatos jelenségek terjedése jelent kihívást, hanem az is, hogy kezelésükhöz hiányzik a társadalom megfelelő „technikája”, növekszik az intolerancia, a „keményebb fellépés” követelése.

Mindezen jelenségek (is) lassítják Budapestnek „kellemes” várossá válását, ami egyre fontosabb feltétel a posztindusztrialista világvárossá váláshoz.

Budapest táguló hinterlandjának kihívásai

Az átjárhatóvá váló határok lehetővé teszik Budapest számára hinterlandjának kiterjesztését. E táguló tér kihívásokat jelent a főváros számára. E táguló tér többfokozatú:

— A Kárpát-medence országhatárokon túl élő *magyarnyelvű lakossága* (kb. 3,5 millió fő) a határok megnyílása után nagy tömegben kereste fel Budapestet is (főleg cserekereskedelmi céllal), ám állandó jellegű, sokoldalú kapcsolat nem, vagy alig létesülhet a város s a kisebbségben élő magyarság között. Részben a lakosság feltételei hiányoznak (anyagiak), de *e feladatra Budapest sem készült fel*; hiányoznak pl. a különböző téjékoztató-információs központok, e kisebbségek számára fenntartott iskolák, kollégiumok, kulturális központok, tanfolyamok, olcsó szálláshelyek, „találkozási pontok”, ösztöndíjak stb.

— *Budapest* — országhatároktól, politikai gyanakvásoktól, ellenérzésektől függetlenül — *a Kárpát-medence forgalmi központja*, egyetlen valódi világvárosa, természetes földrajzi *súlypontja*. E földrajzi egység legtöbb pontjáról könnyebben elérhető, mint e területek politikai fővárosai (Kárpátalja—Kijev; Kelet-Szlovákia—Pozsony (vagy Prága); Észak-Erdély—Bukarest). A „Budapest mint a Kárpát-medence világvárosa” szerep eljátszásának természetesen politikai és gazdasági feltételei is vannak (a politikai gyanakvások mérséklődése, konvertibilis valuták, valódi piaci árak stb.), de *tudatosan a magyar fél sem törekszik e szerepkör kialakítására* (pl. regionális légikikötő, az e nagyrégiókban működő külföldi cégek székhelye stb.).

— Budapest a 80-as években Kelet-Nyugat közti híd volt, s számos feltétele adott volt annak is, hogy a „hídfőállítás” szerepet megtartsa e nagyrégióban, Közép- és Kelet-Európában (jó nyugati kapcsolatok, a „szovjet tömbben” lezajló rendszerváltozásban játszott üttörő szerep, az ezzel szerzett szimpátia, a 80-as évek relatív nyitottságának következményei stb.). Ezen előnyös feltételekkel sem éltünk kellően, s e szerepből (Prága, Berlin javára) veszített Budapest az elmúlt 1–2 évben.

Budapest városteste és a modernizáció

1. A fővárosnak a *kiegyezést követő* viharos gyorsaságú növekedése során a várostest formálódása, a város funkcionális szerkezetének alakulása *a kapitalista városépítés általános „szabályai” szerint alakult*, abban a magántőke érdekei, a lakáspiaci helyzet stb. dominált. A *modern Budapest* kiépülésének azonban *sajátos jegyei* is voltak: a belső városrészek — a mai V., VI., VII., VIII. és IX. kerületek — igen gyorsan, mintegy négy évtized alatt formálódtak ki, nagyjából változatlan városépítési elvek, azonos szabályozási előírások nyomán, s ezen időszak alatt még az építési technológia, a lakásigények stb. sem változtak lényegesen. Ez meglehetősen egyveretűvé tette a várost, s a belső lakóövet legfeljebb néhány, a 19. sz. első feléből fennmaradt kisvárosi (földszintes, belsőkeres, míg a belvárost több klasszicista lakóház színezi.

A „tervszerűség” is jellemző e korszakra, vagyis a viszonylag nagymérvű és szigorú adminisztratív beavatkozás (Közmunkák Tanácsa, városépítési szabályzat stb.). Ennek (is) eredménye a meglehetősen egyszerű s egyveretű városszerkezet (melynek sajátossága, hogy bizonyos szerepkörök — mint pl. nagyvárosi intézmények, a nagy- és középpolgárság lakóhelyei — nem areálisan terjedtek, hanem a fő szerkezeti elemek, a kör- és sugárutak mentén messze előretörték, s a közrezárt területeken fennmaradtak az alacsonyabb presztizsű funkciók). A lakások nagyságát, minőségét a társadalom szerkezete, az ebből fakadó fizetőképes kereslet szabta meg; miután Budapest társadalmát a nagy-, de különösen a középpolgárság viszonylagos fejletlenség-

ge, a szegény kispolgárság nagy tömegei határozták meg, a lakásállomány zöme kis igényeket elégített ki; 1900-ban 60%-a egyszobás, komfort nélküli volt (mint korábban írtuk, a kispolgárság, az alkalmazotti réteg s a munkásság jellegzetes lakásosztálya ekkor a szoba-konyhás lakás volt).

2. A főleg Nyugaton elterjedt téves vélekedések szerint a szocializmus falansztere szigorúan és részleteiben megtervezett módon épült és működött; a mindenható politikai hatalom rendelkezett mindazon eszközökkel (mint pl. a korlátlanul uralt államgépezet, közigazgatás, az állami tulajdon dominanciája, központosított anyagi erőforrások, tervgazdálkodás, ideológiai monopólium stb.), melyekkel a társadalmat, a gazdaságot — és természetesen a területfejlesztést, városépítést is — maradéktalanul uralni lehetett. A társadalmi lét szinte *minden szférájának megkettőződése* (az államosított gazdaság és munkaerőpiac mellett a második gazdaság megjelenése, a lakáspiac megkettőződése, de még a második nyilvánosság kialakulása is) alapján joggal feltételezhető, hogy a társadalmi-politikai rendszert megtestesítő hatalomnak *korántsem volt lehetősége* (inspirációja sem?) *a társadalom totális irányítására. A társadalom mozgásának azonban kemény „peremfeltételeket” szabott.*

E peremfeltételek zöme *a mértéktelen etatizmusra* vezethető vissza, ami az ideológia (a társadalom és gazdaság felett gyakorolt) „uralmának” megjelenési formája.

Meglepő módon *az ideológia közvetlenül kevésbé befolyásolta a várostervezést, városépítést, az urbanisztikát.* Néhány sikertelen kísérlet után elfogadottá vált, hogy nincs „szocialista urbanisztika”: *nem sikerült kialakítani a szocialista ideáloknak, értékeknek, a „szocialista életmódnak” megfelelő városépítési elméletet és gyakorlatot.* (Legfeljebb az állami lakásépítés keretében felépített lakótelepi lakások kis alapterületét „ideologizálták” meg, mondván, hogy a szocialista ember-ideál életének java közösségekben zajlik, így a lakás szerepe másodlagos.) A hirdetett egalitárius eszmék legfeljebb a lakótelepek szabványosított, kis változatosságot mutató lakásállományában tükröződtek (ám az elit — a politikai elitet is beleértve — nem a lakótelepek szabvány-lakásaiban élt), s az alacsonyan tartott lakbérekben, mely intézkedéssel többek között a szegregálódást kívánták mérsékelni. Empirikus vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a lakótelepek társadalmá gyorsan hozzáidomult az adott lakásosztályhoz, s főleg az alsó-középosztálybeliek lakóhelyévé vált (miután a lakótelepeken lakáshoz jutó szegény rétegek is elköltöztek alacsonyabb komfortfokozatú lakásokba, s az értékkülönbséget „pénzzé tették”, a felsőbb rétegeknek pedig a lakótelepi lakás a kezdőtőkét jelentette az igényesebb lakás vásárlásához). Ám az „ideológia” direkt hatása a várostervezésre, városépítésre ezenkívül nem mutatható ki.

Az ideológia (s az etatizmus) közvetett hatásáról, a „hadigazdálkodás” kényszeréről, a parancsuralom kényszeréről szoltunk; arról is, hogy ennek szükségszerű következménye volt mindenféle autonómia, így a *magántulajdon* autonómiájának *megszüntetése, és a piaci mechanizmusok kiiktatása is.*

Miután a legnagyobb beruházó, az állam, a létrehozott infrastruktúrát *nem értékesítette a piacon* (mint pl. a magántőke a felépített házakat), hanem adminisztratív úton s teljesen vagy majdnem ellenszolgáltatás nélkül szétosztotta, az infrastruktúra fejlesztése, fenntartása „ráfizetésként” jelentkezett, s a szűkös erőforrások közepette e kiadásait az állam a lehető legkisebbre kívánta csökkenteni (az ún. „nemtermelő beruházások” minimalizálása). Csak a gazdaság közvetlen igényei — a „munkaerő” letelepítése — és a politikai „rizikófaktor” ellensúlyozta az infrastruktúra-minimalizálási kényszert.

Ezek voltak azok az általános feltételek, melyek között a várostervezés, -fejlesztés, -építés folyt. *A beruházási javak mindenkori szűkössége* (is) eredményezte, hogy Budapesten, ahol viszonylag jól kiépített infrastruktúrát örökölt a szocialista éra, elmaradtak az olyan típusú monumentális városépítési akciók, melyek jelentősen átfomálták volna a meglévő várostestet (s amely akciók egyébként többnyire a diktatúrák kedvenc álmai között találhatók).

A magántulajdon szűk térre szorítása, *az épületállomány 1948–1952 között végrehajtott államosítása, a piaci mechanizmusok majd teljes felszámolása* gyakorolta a legnagyobb s legsokoldalúbb hatást a városra. Az államosítások nyomán a főváros ingatlanainak, építési telkeinek zöme, a belső kerületekben 97–98%-a, állami tulajdonba került, kezelői (használói) voltak az állami intézmények, vállalatok, ill. a tanácsok (főváros). Az „új” tulajdonviszonyok urbanisztikai kihatásai közül megemlítjük, hogy egyetlen „aktor” kezébe került mindaz a szerep, melyet korábban számos „szereplő” játszott el: a városfejlesztési ideológia kidolgozása, a várostervezés, a beruházói tőke, a beruházással létrejött tulajdon, de a városépítési tevékenység engedélyezése és ellenőrzése is; megszűntek az eltérő érdekek, ill. azokat nem lehetett „artikulálni” (pl. a lakossági érdekeket). E feltételek látszólag kedveztek a várostervezésnek, -fejlesztésnek, azok végrehajtásának, hiszen egyetlen szereplő belső tranzakcióit jelentette a városépítés. Kiküszöbölhetőnek látszottak a konfliktushelyzetek, az indirekt („kontextualista”) beavatkozások bonyolultabb és lassúbb módszerei. A várostervezés- és építés rátérhetett az adminisztratív szabályozásra, s hosszú időn keresztül valóban sikerült kikapcsolnia számos „zavaró” tényezőt (pl. közvélemény). A tervezés, a városépítés, a szabályozás legfőbb eszköze az ún. *általános rendezési terv volt, amely a zonális elv alapján messzemenően szabályozta a területfelhasználást, a beépítés módját, s általában kizárta a funkciók „keveredését”*. Mivel a tervezés-beruházás-ellenőrzés egy kézben (állam) volt, a rendezési terv módosítása a hatalom vagy a hatalom egyes érdekcsoportjai részéről nem ütközött különösebb akadályba.

Ugyanakkor a rendezési terv egy sor kérdést, különösen mikroszinten, nem tudott hatékonyan megoldani, mivel csak adminisztratív eszközök álltak a rendelkezésére. Azzal, hogy a fővárosi ingatlanok tulajdonjoga egyetlen kézbe került, s legfeljebb a kezelői jogok cserélődtek, megszűnt a telekárak, ingatlanárak, bérleti díjak stb. jelentősége, ill. mivel az állami ingatlanok nem kerültek „piacra”, valódi áruk ki sem alakult. Ez természetesen messzemenően kihatott a *területhasználatra*: ez rendkívül *paarló* volt,²⁶ nem szolgálta az ésszerű funkcionális szerkezet kialakítását.

A telekárak „hiánya” nem mozgatta a város funkcionális átstrukturálódását, nem indította el pl. a nagy helyigényű intézmények (bevásárló-központok, raktártelepek, ipari üzemek stb.) áttelepedését a város peremére. Igen vonatott volt a városrészek funkció-váltása; a *city* területe még zsugorodott is a II. világháború után (ami a *tercier-quaterner* szektor helyzetéből egyenesen következett). A magánkereskedelem és a kisipar felszámolása, a kereskedelmi tér zsugorodása, a bérleti díjak reguláló szerepének kiküszöbölése *a mellékutcák funkcionális elszegényedését eredményezte*. A mellékutcák bolthelységeit (15 ezer boltot) szükséglakások, raktárak foglalták el, hozzájárulva a belső városrészek presztizsének hanyatlásához. A hiánygazdálkodásban egyébként is *alig kapott szerepet a területi pozíció* (pl. a kiutalt lakás s a munkahely távolsága).

A piaci viszonyok kiiktatása sokrétűen hatott a *lakásügyre* is (ld. előbb). A főváros lakáspolitikájának elsődleges célja — a kérdés fontosságára tekintettel politikailag motivált célja — a

menyiségi lakáshiány megszüntetése volt. Az állami lakásépítés (ami a 70-es években és a 80-as évek elején évi 8–12 ezer lakást jelentett) döntő többsége, 76–78%-a, lakótelepeken valósult meg. Ma az önkormányzati lakásállomány bő negyede — mintegy 260 ezer lakás — lakótelepi lakás. A lakótelep a „szocialista korszak” által létrehozott „leglátványosabb” városszerkezeti elem. A főváros ugyanakkor lakáskorszerűsítést alig végzett; a *belső városrészek állaga erősen leromlott.* Eközben egyre nagyobb arányt képviselt a *magánlakásépítés.*

A vázolt folyamatokat tükrözi Budapest *területfelhasználása ill. városszerkezeti egységei.*

Budapest 525 km² területéből 34,7% a lakóterület, de csak 26,6 km² (az összterület 5,1%-a) tömör beépítésű (4. táblázat). A városszerkezet egyszerűsített modelljét és a városszerkezeti egységeket a 6. ábra mutatja be.

I. A *Belváros*: a századfordulóra kialakult zárt várostest lakó- és intézményi területe. Egyvetű tömbjeit a magasabb presztizsű sugárutak s a Nagykörút tagolják. Lakásállományának zöme eredetileg is alacsony színvonalú — egyszobás, komfort nélküli — volt. Az elmúlt évtizedekben presztizse jelentősen csökkent; a lakóépületek állaga leromlott, felújításuk, korszerűsítésük elmaradt. Az elit áttelepült a budai villanegyedbe. Csökkent a kereskedelmi és szolgáltató tevékenység szerepe; különösen sivárrá váltak a mellékutcák. A népesség előregedett, helyenként (Külső-Józsefváros, Ferencváros) a slummosodás-gettósodás folyamata is megindult; egyes tömbökben a lakások több mint fele komfort nélküli, többnyire egyszobás (7. ábra). A lakásmobilitás a '80-as évek végéig alacsony volt. Nagyvonalú szerkezeti vizsgálat is további egységekre tagolhatja a Belvárost (*city*, a mai V. kerület és a határoló utcák, terek, a *Vár* és a *Belváros lakóövezete*).

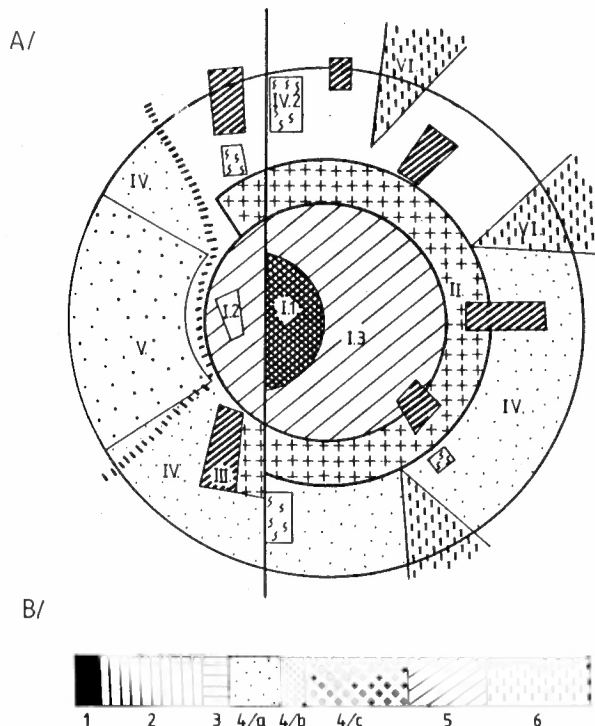
4. TÁBLÁZAT

A főváros területfelhasználása, 1985 (*Land use of the capital city*)

<i>1. A terület jellege</i>	<i>2. km²</i>	<i>3. Részarány, (%)</i>
4. Lakóterület	182,2	34,7
Ebből: tömör,		
városias beépítés	26,6	5,1
laza beépítés	39,1	7,1
családiás beépítés	116,5	22,5
5. Intézményterületek	17,4	3,3
6. Ipari és közlekedési terület	82,7	15,8
7. Zöldterület	90,9	17,3
8. Üdülőterület	4,3	0,8
9. Mezőgazdasági és egyéb terület	147,6	28,1
10. Összesen:	525,1	100,0

1. Type of the territory	5. Institutions
2. Square kilometers	6. Industrial and transportation zone
3. Percentage proportion (%)	7. Green areas
4. Residential area	8. Resort areas
Of it: dense, urban build-up	9. Agricultural and other zones
lose, build-up	10. Total
family-house type	

6. ÁBRA

Budapest városszerkezeti modellje és területfelhasználása
(The urban structure and land-use model of Budapest)

I. Belső városrészek; I. 1. Városmag (city), I. 2. Várnegyed, I. 3. Belső lakónegyed (bérlakásnegyed); II. Ipari-közlekedési övezet, a nagy helyigényű intézmények zónája; III. Lakótelepek; IV. A külső kerületek zónája; IV. 1. Kertvárosi—családi házas övezet; IV. 2. Egykori elővárosok, községek belterületei; V. Elit villanegyed, társasházias zóna (a Hegy); VI. Beépítetlen területek (mezőgazdasági területek, erdők)

B. Budapest területfelhasználása

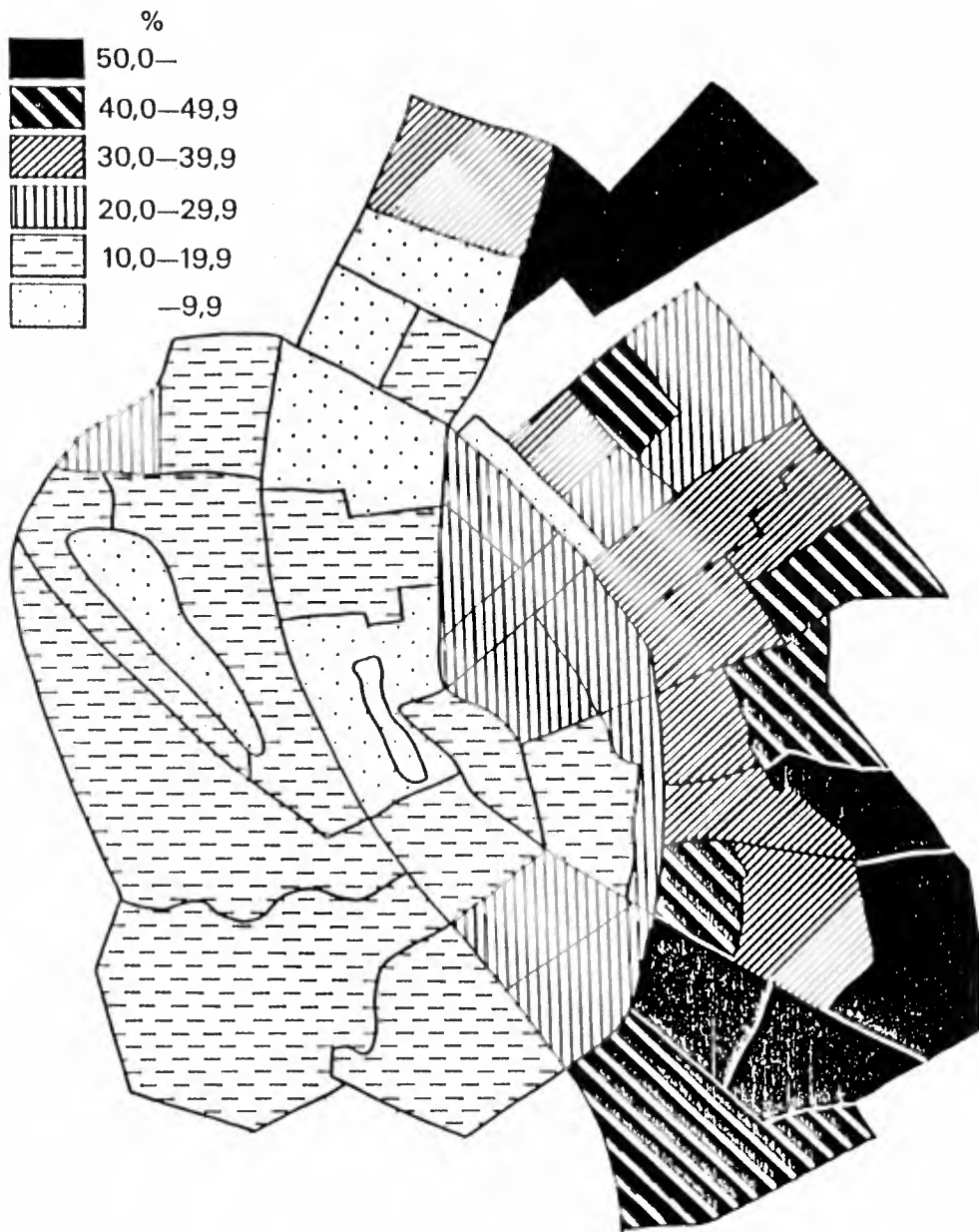
1 = üdülőterület; 2 = zöldterületek; 3 = intézményi terület; 4 = lakóterületek, 4/a = laza beépítésű lakóterületek; 4/b = tömör beépítésű lakóterületek; 4/c = családi házas beépítésű lakóterületek; 5 = ipari — közlekedési területek; 6 = mezőgazdasági és egyéb (beépítetlen) területek

A. The urban structure of Budapest

I. Inner parts of the city; I. 1. The City, I. 2. The Castle district, I. 3. Inner residential areas (districts of tenement-dwellings); II. Zones of industry and transportation, and of institutions with large territorial requirements; III. Residential areas; IV. Zone of outer districts; IV. 1. Zone of garden-city and family houses, IV. 2. Former outskirts, inner parts of villages; V. Zones of élit villas and condominiums (The Hilly areas); VI. Unbuilt areas (agricultural areas, forests)

B. Land use of Budapest

1 = Resort areas; 2 = Green areas; 3 = Institutional areas; 4/a = Loosely built-in areas, 4/b. = Densely built-in areas, 4/c = Residential areas built in with family houses; 5 = Zones of industry and transportation; 6 = Agricultural and other (unbuilt) areas

7. ÁBRA

Az 1 szobás lakóházak aránya Budapest belső területén, 1980-ban
(The proportion of flats with one room in Budapest in 1980)

II. Az *iparforgalmi övezet* (nagy helyigényű intézmények zónája) már a századfordulóra kialakult az akkori zárt lakóterület peremén, ill. ekkor rögzült (korábban állandóan „kifelé” szorult a városból; az újlipótváros csak a századforduló után vált ipari és raktározási területből lakónegyeddé). Területfelhasználása pazarló, a területfelhasználás intenzitása az elmúlt években is csökkent.

III. *Lakótelepek*: elhelyezkedésük „azonális”, noha a 70-es —80-as években túlnyomó többségük a külső kerületek korábban beépítetlen területein épült.

IV. A *külső kerületek zónáját* 1950-ben csatolták közigazgatásilag a fővároshoz. Zömmel családiházak, kertvárosi jellegű városrészek, részben állami-fővárosi kezdeményezésre létesült „telepek”. Az egykori közigazgatási határokon túl, viszonylag olcsón épültek, de közművesítettségük, ellátottságuk ma is hiányos. A szegényebb alkalmazotti rétegek, munkások, nyugdíjasok lakták — s jórészt ma is lakják — ezen kertvárosokat. Néhány külváros a századfordulón elővárosi, külvárosi jellegűt öltött (Újpest, Kispest, Kőbánya), ill. mezővárosi jellegű településből vált elővárossá (Budafok, Soroksár, de jellegét tekintve Óbuda is ide sorolható).

V. Az *elit villanegyed* (II., XII. kerületek, a III., XI. kerület egy része) a „szocialista érában” is gyors ütemben terjeszkedett, besűrűsödött, jelezvén a nemkívánatosnak tartott szegregáció előrehaladását.

VI. A *peremterületek beépítetlen területei*: a város közigazgatási határain belül jelentős tartalékterületek állnak rendelkezésre; a város területének 28,1%-a mezőgazdasági vagy hasznosítatlan terület, s némiképp hasonló funkciójú a 17,3%-nyi zöldterület is. Mivel ezek sem voltak magántulajdonban (hanem ÁG-ok, termelőszövetkezetek, erdőgazdaságok tulajdonában), forgalmuk kötött volt. A 45 %-ot meghaladó beépítetlen terület birtokában állandósult az építési telek hiánya.

A legutóbbi évek változásai — a modernizáció kihívásai

A rendszerváltás nyomán Budapest területfelhasználására, funkcionális szerkezetének alakulására a *tulajdonviszonyok megváltozása* gyakorolja a legnagyobb hatást. Az önkormányzati törvény rendelkezése szerint az állami tulajdonú lakások, telkek az önkormányzatok tulajdonába kerültek. Budapesten a volt állami lakástulajdon a kerületi önkormányzatok vagyonát gyarapította; a fővárosi intézmények, közüzemi vállalatok, közparkok, a főbb útvonalak stb. a budapesti önkormányzat tulajdonába kerültek. Így az a sajátos helyzet állt elő — legalábbis átmeneti időre —, hogy a fővárosi önkormányzatok egyben a város legnagyobb ingatlan-tulajdonosai (a belső kerületekben az ingatlanok nyolc-kilencetizede pillanatnyilag is a kezükben van); „igazgatási” területük jelentékeny hányadával *tulajdonosként is* rendelkeznek. Ez a vagyon azonban *igen egyenlőtlenül oszlik meg az egyes kerületek között* (a pesti oldal belső kerületeiben a lakóházak 90—92%-a önkormányzati tulajdonú, a külső kerületekben ez az arány nem éri el a 20 %-ot), másrészt *jelentékeny hányada forgalomképtelen* vagy korlátozottan forgalomképes. Ugyanakkor folyik e vagyon privatizációja; nemcsak az önkormányzati tulajdonú lakásoké, hanem pl. a bolthálózaté is (a boltok 68—70%-a még ma is állami tulajdonú vállalatok kezében van). A tulajdonváltás következményei csak napjainkban kezdik kifejteni hatásukat; *kibontakozó tendenciákról beszélhetünk*, s nem előrehaladt, jól számszerűsíthető és elemezhető folyamatokról.

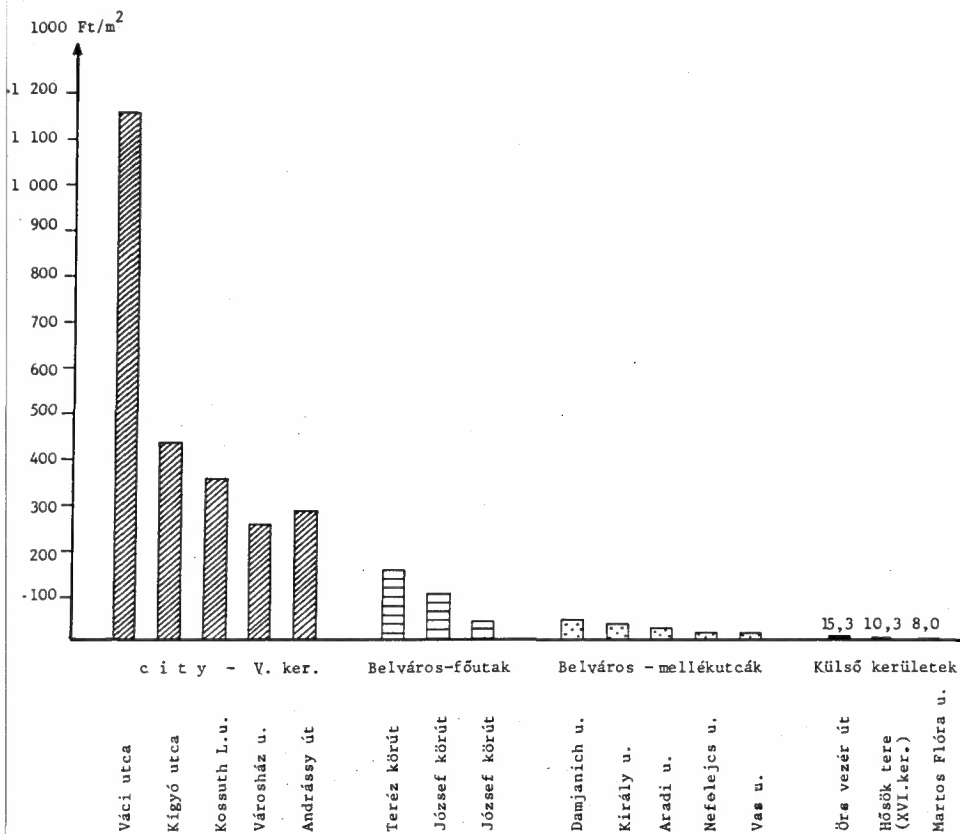
8. ÁBRA

A vállalkozói tőke letelepedésének övezetei Budapesten, 1991-ben
(Zones of the settlement of entrepreneurial capital in Budapest in 1991)

1 = >100,0 millió Ft/ha; 2 = 20,0 – 99,9 millió Ft/ha; 3 = 5,0 – 19,9 millió Ft/ha; 4 = 1,0 – 4,9 millió Ft/ha;
5 = kevesebb, mint 1,0 millió Ft/ha; 6 = „üres” területek

1 = over 100 million HUF/hectare; 2 = between 20.0 and 99.9 million HUF/hectare; 3 = between 5.0 and 19.9 million HUF/hectare; 4 = between 1.0 and 4.9 million HUF/hectare; 5 = less than 1.0 million HUF/hectare; 6 = “empty” areas

A fent említett korlátok ellenére az ingatlanpiaci szabályozó mechanizmusok visszanyerték korábbi jelentőségüket, s az ingatlanáraknak, telekáraknak, bérleti díjaknak ismét kitüntetett szerep jut a városszerkezet alakításában. Az ingatlanpiac „dinamikus” és újonnan jelentkező szegmense ma a vállalkozási célú ingatlanok és a (zöldövezeti) luxuslakások piaca. Az igények mennyiségi növekedése mellett a minőségi igények, s azok területi jelentkezése a meghatározó. Az új vállalkozások legdinamikusabb elemei nem kötődnek közvetlenül a termeléshez; a pénz-, a külkereskedelem, a luxuskereskedelem, a luxus-szolgáltatások — pl. magas kategóriájú szállodák —, a „csúcstechnikához” kapcsolódó szolgáltatások, a gazdaságirányítás területén jelentkeznek; következésképpen igen érzékenyek a hely presztízsére (míg korábban a monopol-

9. ÁBRA
Boltok (bérleti jogok) Budapesten, 1992-ben
(Shops (rents) in Budapest in 1992)

helyzetben lévő intézmények esetében annak jelentősége másodlagos volt). A vállalkozói tőke mindenekelőtt a Belvárosban, annak is az V. kerületi részén (city) kíván „helyet foglalni”. Erre utal a vállalkozói tőke lokalizációja (8. ábra); míg az V. kerületben 1 ha-ra kb. 120 millió Ft vállalkozói tőke „települt” 1991-ben, addig a külső kerületekben (pl. a XV., XVI., XVII., XX., XXII. kerületek) ez az érték nem éri el az 1 millió Ft-ot, de alacsony a budai oldal elit kertvárosi negyedeiben (II., XII. kerületek) is. Ugyanakkor a rendelkezésre álló „hely” mennyisége a Belvárosban szűkös, mindenekelőtt azért, mert a meglévő lakásállomány „irányába” viszonylag lassan tudnak más funkciók terjeszkedni; ennek jogi és gazdasági okai vannak; ha az önkor-

mányzatok el kívánják a tulajdonukban lévő lakást adni, arra a bentlakóknak van elővásárlási joga. Szaporodnak a vegyes tulajdonú épületek (az egyes lakások magántulajdonban ill. az önkormányzat tulajdonában vannak). A kerületi önkormányzatok legfeljebb azt tehetnék meg, hogy új lakásokat építenének, s ebbe telepítenék át a keresett helyen fekvő ingatlan lakóit; erre eddig nem került sor említésre érdemes számban. *A kínálat tehát Budapest belső területein elmarad a fizetőképes kereslettől.* Következésképp a telekárak abszolút nagysága igen magas és differenciáltsága nagyfokú. (Ez a telekárat erős pozícióhoz juttatja a területfelhasználás formálásában, a funkciók lokalizálásában, átrendezésében: hatása gyors és drasztikus lehet.)

A legnagyobb differenciálódás az üzlethelységek áraiban mutatkozik: az 1991–1992. évi adatok alapján a maximum-minimum aránya: 144:1. Az árcsúcsok természetesen a „modernizáció” hídfőállásában, a *cityben*, az V. kerületben alakultak ki. 1992-ben a csúcstot egy Váci utcai üzlethelyiség értékesítése során érték el: a m²-enkénti ár 1,15 millió Ft volt. Az V. kerületben, s a hozzá közvetlenül csatlakozó területeken az átlagár m²-enként kb. 380–400 ezer Ft, a terület kevésbé frekvenciált mellékutcaiban valamivel 200 ezer Ft alá csökkenhet. A Belváros lakóövezetének főutcáin már nem érik el a *city* alsó határértékeit a boltterület-árak (50–60 ezer Ft/m²); a mellékutcákban átlagosan 30 ezer Ft az ár, míg ezen kívül 8–15 ezer Ft (9. ábra). Az irodaházi alapterület árai kevésbé differenciáltak, legfeljebb 7–8-szoros különbségek mutatkoznak, 35–36 ezer Ft/m²-től 240–250 ezer Ft/m²-ig. A „lejtő” egyenletesebb, mint az üzlethelységek árai esetében. Az építési telekárak 5–181 ezer Ft/m² között ingadoztak 1991-ben. A VI.–IX. kerületben a beépítetlen telkek igen csekély száma miatt számottevő forgalom nem volt az elmúlt évben. E telekárakban nemcsak a „hely” presztizse tükröződik, hanem pl. az igen eltérő közművesítettség, infrastrukturális ellátottság. A lakásárak szóródása (kb. hatszoros) a legcsekélyebb (ld. alább). (Meg kell jegyeznünk, hogy 1992. második felében az ingatlanok iránti fizetőképes kereslet zuhanásszerűen csökkent, az ingatlanpiac „túlfűtöttsége” megsűnt.)

A „feltámadó” ingatlanpiac kihatásai:

— A piaci elven működő intézmények összehasonlíthatatlanul érzékenyebbek a „helyre” (a „hely” presztizse, megközelíthetősége, infrastruktúrája, imázsa, tradíciói stb.), mint a „hivatali elven” működőké. Ez kikényszeríti a hely árának, presztizsének megfelelő funkciók térnyerését. A magas presztizsű intézmények magas presztizsű helyekre való koncentrációja újraindította a *city*-sedést. A történelmi városmag (V. ker.) rekonstrukciója már a 80-as évek elején megkezdődött; az a — még állami kézben lévő — luxuskereskedelem újra-telepedését, a magánkereskedők térnyerését — főleg a mellékutcákban, udvarbelsőben —, a *design* korszerűsítését jelentette.

— Ma a *city* elsősorban horizontálisan terjeszkedik: foghíjai már beépültek; jelenleg az V. kerület déli harmada — amely a „szocialista éra” felülről irányított korszerűsítéséből kimaradt — felé terjeszkedik. Vertikális terjeszkedését a felsőbb épületszintek lakásállománya gátolja. A kisvállalkozók a pincék, udvarok meghódításával nyernek új teret.

— A terciér szektor abszolút növekedése, valamint a piaci árak eredményeként *feltámadóban* vannak a *belváros mellékutcai*, egyenlőre a földszintek utcafrontján, ahol a szolgáltatás, vendéglátás, a magánkereskedelem telepszik meg. Eléggé gyakori, hogy korábbi lakásokba irodák kerülnek, egész épületek funkcióváltása eddig ritka, de ez is megindult. Módja többnyire a korábbi épület elbontása, új épület emelése. A lakások iroda-célú felhasználását fékezi, hogy a

belváros lakásai is alacsony színvonalúak, a lakóépületek elhanyagoltak, az infrastruktúra hiányos (nincs telefon, lift stb.).

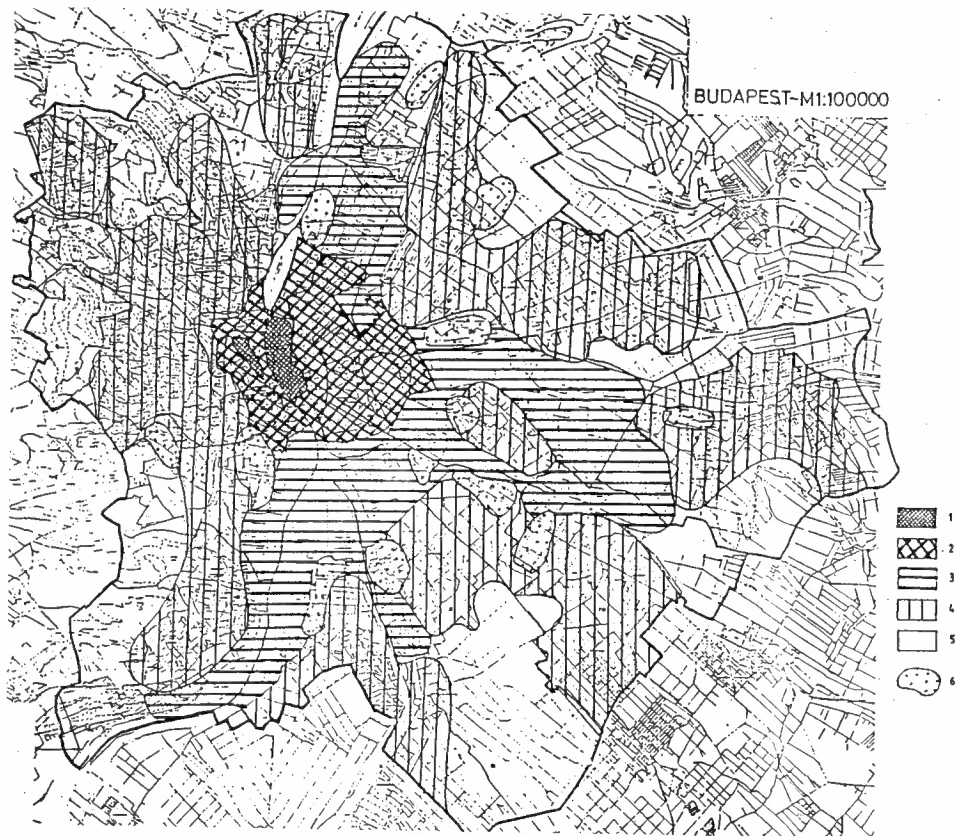
— A belváros magas ingatlanárai nyomán felértékelődik a városperem helyzete. (Ehhez — ez nem „rendszerspecifikus” — hozzájárul, hogy megkezdődött az M0-ás körgyűrű építése.) A városba vezető főbb utak mentén megindult a nagy helyigényű létesítmények építése, tervezése (bevásárlóközpontok, szállodák, szabadidő-területek).

Konfliktusokkal teljes a lakáspiaci helyzet alakulása. Az „adminisztratív lakáspiac” nehézségeiről már szoltunk. Újabb tényező az állami (önkormányzati) lakásépítés drasztikus csökkenése; míg 1975-ben 15 ezer, addig 1991-ben kb. 100 (!) állami ill. önkormányzati lakás épült. Ugyanakkor a lakásprivatizáció is ellentmondásosan zajlik; a jobb állapotú, kedvezőbb fekvésű, nagyobb lakások viszonylag gyorsan elkelnek, sőt már korábban, a bérlőkre nézve igen kedvező feltételek mellett elkeltek, s így e kerületek lakásvagyona gyorsan apad; 1990-ben a II. kerületben — villalakások, a két világháború között épült bérházak! — az önkormányzati lakások 16,8%-a, a XII. kerületben 14,8%-a, a XI.-ben 15,7%-a, a leromlott lakásokat kínáló VIII. kerületben 2,6%-a talált vevőre. Itt tehát az önkormányzatok sem jutnak kellő bevételhez, a tulajdonossá vált bérlők sem tudják többnyire felújítani új szerzeményüket, az önkormányzatok sem törekednek az esetleg eladásra került lakások korszerűsítésére. Kiterjedt nem-piacosítható zónák rajzolódnak ki (ld. előbb), s e zónákba a terjeszkedő „új” funkciók sem tudnak behatolni. Így a lakásügy 1948–1950-es szabályozása, melynek során a lakbérek társadalmi differenciáló hatását épp a szegregáció gyengítése miatt kívánták mérsékelni, még ma is súlyos kihatásokkal jár, s épp a szegregálódást segíti elő. A szegregáció „szocialista jellegét” az adta, hogy az elsősorban a tehetősebbek kivonulását jelentette, mindenekelőtt a budai oldal magas presztízsű, jobb lakás- és környezeti viszonyokat kínáló villanegyedébe. A „szegénység” koncentrációját viszont épp az igen alacsony lakbér és lakásfenntartási rezszi fékezte. A szegénység zónái tehát nem annyira a mobilitás nyomán alakultak ki, hanem a társadalom, valamint a lakásállomány és a környezeti viszonyok autochton leromlásával.

A politikai rendszerváltás nyomán minőségileg új vonások még nem jelentkeztek a szegregálódásban. Jelenleg magasodnak a „falak” Budapesten; egyes városrészek leromlása eléri a slummosodás-gettósodás fokát.

A kezdődő modernizáció tehát a város egyes övezeteiben más-más feszültségeket idézett elő. E szempontból a város zónái a következők (10. ábra):

A city (V. kerület és a vele határos utcák): ez a két km²-nyi terület ma a „modernizáció” hídfőállása Budapesten, a vállalkozói tőke, a luxuskereskedelem és -szolgáltatások, a szállodaipar első számú célpontja. Az első számú konfliktusforrás viszont a „helyek szűkössége”. Ennek következménye a túlfűtött ingatlanpiac, az irreálisan magas ingatlanárak és bérleti díjak. A rendelkezésre álló „szabad” terület gyakorlatilag felhasználásra került, ill. a terjeszkedés a még mindig igen nagyszámú önkormányzati bérlakás felé történhet. A kerület 18 ezer bérlakása 1,7 millió m² alapterülettel rendelkezik. A lakások magánkézbe kerülése a kerületben kialakult magas lakásárak következtében viszonylag lassú (1990-ben a lakások 5,3%-a került magánkézbe). Egyelőre nem alakultak ki azok a mechanizmusok, melyek a vállalkozói tőke közreműködésével privatizálnák a lakásokat, s juttatnák azokat a vállalkozói tőke kezébe. A 40 éve befa-
gyasztott folyamatok nem kelthetők életre egyik napról a másikra.

10. ÁBRA

A várostest és a modernizáció egymásrahatásának területi típusai
(The spatial types of the mutual influence of urban body and modernization)

1 = belváros — city; 2 = belváros — lakóövezet; 3 = extenzíven hasznosított ipari — közlekedési terület, beépítetlen területek, ill. nagy helyigényű intézmények — temetők, közparkok, sportpályák stb. — övezete; 4 = laza beépítésű — kertvárosi, családi házas ill. villa — negyedek — lakóépületek övezete; 5 = a városperem beépítetlen területei; 6 = azonális elem: a lakótelepek

1 = Inner City; 2 = Inner City — residential areas; 3 = Extensively used industrial and transportation zones, unbuilt areas, zone of institutions with large territorial requirements, cemeteries, sports fields, public parks; 4 = Loosely built-in garden, family-house or villa districts, residential areas; 5 = Unbuilt parts of the end of the city; 6 = Azonal element: the new prefabricated housing estates

A *cityben* várható a *spontán dzsentrifikáció elindulása* is. A folyamatot fékezheti, hogy a kialakuló-átformálódó elit ill. a vagyonosodó rétegek körében a zöldövezeti villanegyedek, társasházias övezetek presztízse kiemelkedően magas, még a korábban magas presztízszű „elit” belvárosi negyedekkel — Andrásy út, Nagykörút, Lipótváros stb. — összemérve is. Lakáscélú beruházásokra a belső városrészekben (még?) nem áldoznak. E téren a közeljövő esetleges szemléletváltozása nehezen prognosztizálható. Eleddig Budapesten — igen korlátozott kiterjedésben — csak ún. „irányított dzsentrifikáció” folyt; egyes tanácsi kezelésű, leromlott állagú tömbök felülről kezdeményezett, a lakókra nézve kötelező rehabilitációja-korszerűsítése történt meg, a lakók kiköltöztetése mellett. A felújított lakásokba — a megnövekedett bérek és rezsi miatt — többnyire nem az eredeti lakók költöztek vissza.

A *Belváros lakóterülete* (VI., VII., VIII., IX. kerületek); a tradicionális városmagot széles, már a századfordulóra kialakult lakóövezet veszi körül. A *fő konfliktusforrás az ingatlanok nehézpiacosítása*, noha a „helyek szűkösségével” küzdő *city* terjeszkedésének frontvonalába került az övezet. A terjeszkedő *tercier* szektor, a vállalkozói tőke a sugaras főútvonalak és a Nagykörút mentén tör előre csakúgy, mint a 19. század végén. Az alakuló városfejlesztési elképzelések sem erre az övezetre kívánják orientálni a vállalkozói tőkét — s annak támogatására a közösségi beruházásokat —, hanem a következő zónára (ipari—közlekedési—átmeneti zóna). Félő, hogy a városmag és a külső övezetekbe kényszerített fejlesztések között egy alig piacoso-
dott, leromlott állapotban maradó, kedvezőtlen társadalmi folyamatoknak teret adó, igen kiterjedt zóna ékelődik.

Ipari—közlekedési—átmeneti zóna; nagy helyigényű intézményekből (parkok, temetők, kórházak, laktanyák), ipari-közlekedési területekből, valamint a közéjük ékelt, többnyire külvárosias jellegű lakóterületekből tevődik össze. E szerkezeti elem már a múlt század végére körvonala-
lazódott. Mindig is meglehetősen extenzíven hasznosított terület volt (pl. a Csepel-sziget csúcán, a Nagykörúttól alig 5–6 percnnyire, kertészetek, agrárterületek, s szennyvíziszap-
depó van). A tradicionális ipar válsága, a termelés csökkenése, egyes vállalatok megszűnése, és a technológia korszerűsödése nyomán „alulhasznosítása” fokozódik. A zóna elvileg jó terepe az új létesítményeknek (szabad területek, alacsony telekár); néhány létesítmény le is telepedett ezen övezetben (IKEA-áruház, bevásárlóközpontok, Budapest Sportsarnok stb.), ám a vállalkozói érdeklődés ma még csekély, az inkább a városperemre irányul. Itt tehát a „kereslet-
hiány” okoz konfliktusokat, fékezheti az övezet dinamizálását, csakúgy mint a forgalmi feltá-
ratlanság, a kellő infrastruktúra hiánya, s az a tény, hogy ma a fővárosiak *mental map*-jében fehér folt e terület. A terület feltárásához az első lépés a Hungária-körút atraktív kiépítése lenne.

Külső területek (kertvárosi, elővárosi zóna) és a HEGY: konfliktusai „belső” konfliktusok: hiányos infrastruktúra, romló környezeti állapot, a lakosság elszegényedése, s ezek nem vezet-
hetők vissza a rendszerváltásra. Az 1950-ben létrehozott mesterséges közigazgatási beosztás
revíziója (egyes városrészek újra-önállósodási törekvései) ugyan a rendszerváltásra — az ön-
kormányzati jelleg erősödése — vezethetők vissza, de ugyancsak „belső” konfliktusok. E zóna
iránt a vállalkozói tőke nem mutat érdeklődést, pontosabban a rezidenciális funkciók erősödnek
fel (természetesen elsősorban a budai oldalon).

Városperem: a kiépülő autópálya-hálózat városba vezető szakaszainak kialakulása, a várost
körülölelő autópálya-gyűrű kiépítése, tehát a javuló forgalmi feltártság, az olcsó telekárak von-
zóvá teszik e területet a beruházók számára. Noha a város közigazgatási határán belül is nagy-

kiterjedésű szabad területek találhatóak, a vállalkozói tőke inkább a szomszédos települések területét választja beruházásai helyéül — többnyire a kedvezőbb alku-pozíciók miatt. Ennek nyomán főváros—agglomeráció közötti konfliktusok alakulhatnak ki.

A rendszerváltás nyomán megváltozott helyzetbe került a településtervezés, -fejlesztés, -rendezés, a városépítészet. Elmúlt az a kényelmes helyzet — s látszólag a hatékony beavatkozás lehetősége —, amikor a tervezés—megvalósítás—tulajdon—hatalom egy kézben összpontosult. S ez, ismét csak látszólag, kiküszöbölte a városépítésből a konfliktusokat. Át kell térni, vissza kell térni a közvetett irányítási eszközökhöz. Ennek technikai- és joggyakorlata ma még kialakulatlan. A konfliktusok, más városokhoz hasonlóan a

— beruházói érdekek (intenzív beépítés, nagy épületmagasság, a minél nagyobb hasznos terület stb.) és a város érdekei (városesztétikai értékek, a „zsúfolódás” megelőzése, forgalmi szempontok stb.);

— a főváros és a kerületek;

— a gazdaság és környezetvédelmi szempontok;

— esetenként a lakossági és a vállalkozói érdekek között alakulnak ki [mint pl. a Várban, ahol az idegenforgalmi (vállalkozói) és a lakófunkció (az ottlakók) érdekei kerülnek ellentétbe].

A város konkrét fejlesztési programjaiban még nem tud e konfliktus-lehetőségek kezelésére eljárásokat ajánlani, ill. az egyéb kihívásokra, pl. a lakásvagyon privatizációjának kérdéseire (ld. fenn) válaszolni. *A fejlesztési célok globális felvázolása fejlesztendő területeket jelöl csupán* (ld. Schneller I. e. számban közölt cikkének ábráit). Ezen elképzelés a Belváros növekvő helyigényének megoldását (3. és 4. fejlesztendő terület) ill. a vegyes (ipari—közlekedési) zóna fejlődését kívánja elősegíteni.

Jegyzetek

- ¹ Vörös Károly (szerk.) (1978): Budapest története IV., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ² Laczkó Miklós (1980): Budapest társadalma a két világháború között. In: Horváth Miklós (szerk.) Budapest története V., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ³ Ránki György: Budapesti polgárság, Tér és társadalom, 1990/3–4.
- ⁴ Laczkó Miklós
- ⁵ A Szovjetunió társadalma és gazdasága nem annyira egy „szocialista” — vagy akár „torzult szocialista” — társadalom képét mutatta, mint inkább a kelet-európai fejlődési modell sajátosságait. „Az orosz lélek felfalta a forradalmat.”
- ⁶ Miklóssy Endre (1988): A települési elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői és mérséklésének lehetőségei. Kutatási összefoglaló, Budapest. (Kézirat)
- ⁷ Ennek jellemzői:
- Pazarló, mert a ráfordításokra érzéketlen (a szűkös kapacitások maximális kihasználására törekszik, márpedig a ráfordítás-eredmény optimuma nem a kapacitások maximális kihasználására esik);
  - parancsuralmi (diktatórikus) viszonyokat feltételez, egyéni és csoportérdekeket nem ismer el, kikerülhetetlenül megszünteti a magántulajdont. A reálszocializmus szükségszerűen *etatista*. (Társadalma ezért szükségszerűen rendies szerveződésű — ld. alább.);
  - A gazdaságilag fejletlen Közép- és Kelet-Európában a növekedést az erőforrások korlátozták, s nem a kereslet. A „hadigazdálkodáshoz” szükséges többletráfordítások a nemzetgazdaságon belüli átcsoportosításokkal teremthetők elő (központosítás-újraelosztás). Többek között ehhez a drasztikus átcsoportosításhoz kellene a parancsuralmi viszonyok. Az erőltetett növekedés tehát szükségképp szelektív: egyes ágazatokra és területekre terjed ki, másokat „külső ráhatás” segítségével korlátoz;
  - A preferált ágazatok (bányászat, alapanyagipar, nehézipar, hadüpar), ill. területek (hatalmi központok, az ún. „szocialista városok”, iparvidékek) fejlesztése csak úgy volt keresztülvihető, hogy minden egyéb fejlesztési igényt *externalitásként* kezelték ill. *halasztották*;
  - Miután a „feszített” kapacitáskihasználás állandó többletráfordítást igényel, a ráfordítások hasznosulása pazarló, az erőltetett fejlesztés sem vezet kiegyensúlyozott, önfejlődésre képes modellhez. A többletráfordítások újabb és újabb forrásait kellett feltárni és „kirabolni”. *A modell — öngerjesztő!*
  - Magyarországon a többletráfordítások legfontosabb forrásai a mezőgazdaság, az infrastruktúra, az emberi erőforrások, a környezet és a külföldi hitelek voltak.
- ⁸ Pl. 1988-ban Budapesten valósult meg az ún. „nem-anyagi ágak” beruházásainak 50,2%-a, a távközlés beruházásainak 43,3%-a, itt működik a távbeszélőállomások 50,1%-a, a fővárosban szállt meg a szállodák külföldi vendégeinek 52,6%-a, itt tanult az egyetemi és főiskolai hallgatók 41,4%-a stb. Mindez lehetővé tette a társadalmi elit, a felső rétegek, a magasan kvalifikált munkaerő számbeli növekedését, magas arányának kialakulását. Egy, a 80-as években végzett empirikus vizsgálat szerint az „elit” és a „városi felső” rétegek aránya Budapesten 30%, országosan viszont 12,8%. A tudományos minősítéssel rendelkező kutatók négyötöde dolgozik Budapesten, s a közelmúltig egy sor városi funkció — mint pl. a könyvkiadás, filmkészítés, tv-stúdiók, külkereskedelmi vállalatok, külföldi valutát kezelő bankok stb. — *kizárólag* Budapesten fordult elő. A főváros, mint hatalmi központ, élvezte a nagyfokú újraelosztás előnyeit. Az 1970-es évek elején — akkor volt Budapest a legkedvezőbb helyzetben az újraelosztási piacon — az egy lakosra jutó „központi” fejlesztési támogatások és hitelek az országos átlag 220–225%-át tették ki, s a 80-as években 190–192% körül állandósult ez az érték. Az ún. tanácsi beruházások terén — tehát a direkt városfejlesztési szektorban — is meghaladta ez az arány a 170%-ot.
- ⁹ Nyomasztó lakáshiány, a belső városrészek leromlása, a nagy- és világvárosi intézmények, funkciók méltatlan elhelyezése (tudományegyetem, nemzeti színház, televízió székházai, hangversenytermek hiánya stb.), „telefonhelyzet” stb.
- ¹⁰ *Szűkös* = a társadalom struktúrájában elfoglalt helyzet a birtokolt tulajdon, a vagyon, a jövedelmi viszonyok, a hatalomból való részesedés alapján.
- pozíció* = az egyén helyzetét a társadalmi struktúrában motiváló tényezők: iskolázottság, etnikai csoporthoz tartozás, tradíciók, fogyasztási szokások, értékrend, lakóhely stb.
- ¹¹ Fejes Endre „Rozsdametemetőjében”, a „reálszocializmus” korai (1963) és nagyhatású kritikájában, a „rendszer” bírálatát épp a proletárok-félproletárok életének, életvitelének, társadalmi viszonyrendszerének a regényben ábrázolt *változatlansága* jelentette.
- ¹² Az alábbi táblázat forrása: Ekler Dezső—Hegedűs József—Tosics Iván (1980): A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján, Budapest.

A budapesti társadalom munkajelleg-csoportjai

Társadalmi rétegek	Százalékos előfordulások Budapesten	Előfordulások az aktív keresőkön belül
Vezetőállású, értelmiségi	13,7%	19,7%
Alkalmazott szellemi, adminisztratív munkakörű	11,8%	17,0%
Alkalmazott fizikai dolgozó (kereskedelmi, közlekedési, közszolgálati alkalmazott)	12,7%	18,2%
Szakmunkás	21,3%	30,6%
Segéd- és betanított munkás	6,7%	9,6%
Egyéb kereső	3,4%	4,9%
Nyugdíjas szellemi	9,0%	—
Nyugdíjas fizikai	21,4%	—
Összesen:	100,0%	100,0%

¹³⁻¹⁴ A modell alapfeltevése, hogy a társadalom tagjainak társadalmi helyzete a következő hét dimenzióban mutat legmeghatározó különbségeket;

1. a munkamegosztásban elfoglalt hely;
2. a jövedelem és vagyon;
3. a fogyasztás;
4. a lakás;
5. a lakóhelyi környezet;
6. a kultúra és életmód;
7. az érdekérvényesítési képesség vagy hatalom.

A hét dimenzióban elfoglalt helyzetet hét-hét fokozatba sorolva, klaszteranalízis segítségével 12 státuszcsoporthoz alakították ki (ld. az alábbi táblázatot).

Az egyes státuszcsoporthoz tartozók arányai Budapesten és az országban

Státuszcsoporthoz	Országos arányuk	Budapesti arányuk	Vidék–Budapest arány (%)
1. Elit	7,2	17,7	245,8
2. Városi felső	10,1	22,8	225,8
3. Falusias felső	7,3	3,1	42,5
4. Fogyasztói közép	4,6	7,5	163,0
5. Városi jómódú munkás	7,1	16,7	235,2
6. Rossz anyagi helyzetű közép	8,1	10,5	129,6
7. Falusias közép	8,9	1,8	20,2
8. Érdekérvényesítő alsó	9,9	0,7	7,1
9. Jó anyagi helyzetű falusias alsó	6,5	2,8	43,1
10. Városias alsó	7,4	14,9	201,1
11. Enyhén deprivált	8,4	6,7	79,8
12. Deprivált	14,4	0,7	4,9

Forrás: Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*, Gondolat, Budapest.

¹⁵ A szerzők a legfelsőbb szintbe (elit) az 1. státuszcsoporthoz, a második szintbe (felső réteg) a 2., 3., 4. és 5. státuszcsoporthoz, a harmadik szintbe (középréteg) a 6. és 7. státuszcsoporthoz, a negyedik szintbe (alsó réteg) a 8., 9., 10. és 11. státuszcsoporthoz, végül az ötödik szintbe (depriváltak) a 12. státuszcsoporthoz sorolták.

- ¹⁶ Kolosi T. i. m.
- ¹⁷ Szelényi I. (1990): Új osztály, állam, politika, Európa Kiadó, Budapest.
- ¹⁸ Szelényi I. (1991): Rendiség a romokon, Magyar Hírlap, 1991. aug. 17. (V. Bálint Éva interjúja.)
- ¹⁹ A legjelentősebb helyi adót, az ún. „iparüzési adót” a vállalatok a *központjuk* szerinti önkormányzatnak — Budapest esetében a kerületeknek — fizetik. Így egyes kerületekben — pl. az V. kerületben, ahol egy sor nagy bank, nagyvállalat központja található — ezen adóból az 1 lakosra jutó érték többszázszorosa egyes külső kerületek (pl. a XVII. kerület) hasonló értékének. Ezen adóbevétel valamiféle újraosztása tehát a főváros harmonikus üzemeltetéséhez, fejlesztéséhez feltétlenül szükséges. A központi költségvetésből származó egyes, konkrét intézmények üzemeltetéséhez nem kötött fejkvótákat ill. a személyi jövedelemadóból való részesedést is meg kell osztani a főváros és a kerületek között, s e megosztás törvényileg nincs szabályozva — következésképp ismétlődően potenciális érdekellentét-forrást jelent.
- ²⁰ Pl. néhány kerületen belül, lokális tudattal, felismert érdekekkel rendelkező városrészekben létrejöttek lokális szerveződések, melyek bizonyos fokú *autonómiát követelnek a kerületeken belül*. Ezen törekvéseket a kerületek többnyire ellenségesen figyelik, miközben maguk még nagyobb autonómiára törekednek a fővároson belül. A „hivatalos szféra” — állami, önkormányzati intézmények — a maga bürokratikus nagyszervezeteivel nehezen tudja az olyan társadalmi problémákat kezelni, mint az alkoholizmus, kábítószeresítés, hajléktalanság stb. Civil szervezetek viszont még nem alakultak kellő számmal e feladatokra (néhány egyházi intézmény tevékenykedik e területen). Budapestén a zöldeknek sincs igazi súlyuk.
- ²¹ Bill Lomax, a magyar viszonyokat jól ismerő angol politológus-történész írta 1991 szeptemberében: „Ez — ti. a civil társadalom lassú formálódása — nekem nagy csalódás Kelet-Európában 1989 után. A 80-as években az egész kelet-európai ellenzéknek az volt a fő mondanivalója, nem a hatalom a fontos, hanem a civil társadalom. Nem lehet demokráciát csinálni, ha nincs egy eleven, civil társadalom. Mostanában csak a társadalomtudósoktól lehet hallani a civil társadalom kialakulásának igényéről, a politikusoktól nem.” (Magyar Hírlap, 1991. szeptember 21.)
- ²² „Azért tartom ezt veszélyesnek (ti. a populizmust), mert úgy gondolom, hogy Közép-Európa strukturális szempontból hasonló helyzetben van, mint Latin-Amerika volt a 40-es és 50-es években, vagy Spanyolország a 30-as évek végén, a 40-es évek elején. A helyzet hasonlósága abban áll, hogy egy korai tőkés átalakulás fázisában vagyunk, s ez nagy társadalmi árat igénylő átalakulási folyamat.” (Szelényi Iván: Magyar Hírlap idézett interjúja.)
- ²³ A szállodák színvonal szerinti összetétele arra utal, hogy a tehetősebb — külföldi — vásárlóközönségnek épültek. Az olcsóbb szállodák aránya a legalacsonyabb. Nem az a kifogásolható, hogy az ötcillagos szállodák a magyar vendégek számára megfizethetetlenek — a hivatalosan megállapított minimálbér egy napi tartózkodás sem tesz lehetővé e szállodákban — hanem az, hogy olcsóbértű szállodák nem épülnek, s a meglévőkben a minimálbér 2–3 napos tartózkodás tesz lehetővé. Ez mutatkozik a budapesti szállodák vendégkörében; a vendégéjszakákból a hazaiak 5,7%-kal rendelkeznek. Budapest „világvárosi” szolgáltatásai a polgárok többsége, ill. a vidékiek többsége számára elérhetetlenek. Ez az ország „szétszakadásának” veszélyét is felidézti.
- ²⁴ Mindenekelőtt a több mint félmillió nyugdíjas helyzete tűnik megváltoztathatatlan; hatalmas passzív tömböt alkotnak a változások közepette. Nő a létminimum alatt, vagy annak közelében élők száma, a normális életvitelre alkalmatlan körülmények között élők száma (sokgyermekesek, munkanélküliek, hajléktalanok, albérlők, ágybérlet stb.), oly „balasztot” képezve, amely visszafogja a modernizációt (oly módon is, hogy az önkormányzat a piaci szempontokat alá kell hogy rendelje a szociális szempontoknak, pl. a közszolgáltatások díjainak megállapításakor).
- ²⁵ Itt természetesen nem a pártok szerinti polarizációra gondolok, hanem a társadalmi válság megoldási módjairól való vélekedés eltéréseire (új-paternalizmus, etatista megoldások, „rendpárti” fellépés igénye, liberális, „piackonform” módszerek stb.). A megközelítések e különbségei nem kötődnek egyértelműen egy-egy párthoz.

Irodalom

- Beluszky P. (1992) Budapest társadalmi modernizáció útján, Társadalmi Szemle. No. 7.
- Bernát T.—Bora Gy.—Fodor L. (1972) Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve, 1872—1972, Kossuth Kiadó — Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Conti, S. (1990) The city effect: Central and Eastern Europe, — Torino. (kézirat)
- Csanádi G.—Ladányi J. (1987) — Budapest — a városszerkezet történetének és a különböző társadalmi csoportok városszerkezeti elhelyezkedésének vizsgálata, Szociológiai Műhelytanulmányok 4., Budapest.
- Csanádi G.—Ladányi J. (1992) Budapest térbeli-társadalmi szerkezetének változásai, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cséfalvy Z.—Fischer W. (1990) Cigányzene és lakáshiány — sztereotípiák és a valóság ellentéte a Budapest-képben, — Földrajzi Értesítő, Nos. 1—4.

- Cséfalvy Z.—Pomázi I. (1990) — Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján, Területi Kutatások 9. Budapest.
- Ekler D.—Hegedűs J.—Tosics I. (1980) A városépítés alkalmazott társadalmi-gazdasági modelljének elméleti és módszertani kérdései. A városfejlődés társadalmi-térbeli összefüggései Budapest példáján, I-III. BUVÁTI. Budapest.
- Gerelyes E.—Horváth M. (szerk.) (1980) Budapest története 5. A forradalmak korától a felszabadulásig, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gyáni G. (1992) — Bérkaszárnya és nyomortelep, Magvető, Budapest.
- Györi P. (1982) Budapesti városrészek társadalma, Medvetánc, No. 4.
- Haltenberger M. (1942) — Budapest városföldrajza, Budapest.
- Hanák P. (1984) Polgárosodás és urbanizáció. (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században.), Történelmi Szemle, Nos. 1–2.
- Hegedűs J.—Tosics I. (1982) Lakásosztályok és lakáspolitikák, Mozgó Világ.
- Konrád Gy.—Szelényi I. (1969) Az új lakótelepek szociológiai problémái, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Preisch G. (1969) Budapest városépítésének története I—III., Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Princz Gy. (1913) Budapest földrajza, Budapest.
- Probáld F. (1974) A Study of Residential Segregation in Budapest, Annales, Budapest.
- Ránki Gy. (1990) Budapesti polgárság, Tér és Társadalom, Nos. 3–4.
- Siklóssy L. (1931) Hogyan épült Budapest? (1870—1930) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története, Budapest.
- Spiro Gy.—Vörös K. (szerk.) (1978) Budapest története 4. A márciusi forradalomról az őszirózsás forradalomig, — Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. (1990) Új osztály, állam, politika. Európa Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. (1991) Rendiség a romokon, Magyar Hírlap, aug. 17. (V. Bálint Éva interjúja).
- Budapest kiemelt középtávú fejlesztési céljai, Budapest. 1992.
- Budapest főváros problématerképe, Budapest, 1992.

BUDAPEST AND THE CHALLENGES OF MODERNIZATION

PÁL BELUSZKY

The study summarizes the characteristic features of the society of the capital city of Hungary, Budapest, in the transformation period, the suitability of the society for modernization, the conflicts resulting from the modernization process, and the conflicts taking place in the urban structure and the urban land use resulting from the spread of market economy.

The society of Budapest has been a very specific phenomenon in Hungary since the mid-19th century, namely the acceleration of the development of bourgeois society and economy. After the so-called Compromise (1867 — the compromise agreement between the Habsburg dynasty and the Hungarian political factors on the parital re-establishment of national self-determination, and the establishment of dual monarchy), the previously limited conditions for economic growth and bourgeois development had become highly favourable. The last third of the 19th century and the years around the turn of the century resulted in the most dynamic economic development of the country. *Budapest had a very special role in this modernization process: the capital city became the bridge-head of technical civilization, the institutions of capital development, the innovations, the new artistic movements and social ideas, and — last but not least — of the domestic and foreign capital.* The position of Budapest was strengthened by the national intentions which aimed at turning Budapest into an „equal” partner of Vienna. The population of Budapest, which had become a real city by the turn of the century, had been increasing rapidly (187 thousand in 1857, 716 thousand in 1900, and close to 1 million in 1914).

The above specific situation was reflected in the society of the capital city as well, as it was a unique formation in the country.

The characteristic features of this society were the following:

- *Being different*: Budapest was the only place in the whole country where *the civil, bourgeois society developed completely*: the population of the capital city was decisively of foreign origin (in 1870, only 46% of her population had Hungarian as mothertongue).
- *Irregular structure*: the society of Budapest *differed* from the mature societies of the European capital cities. The most striking differences were the *small number* and economic and political *weakness of the middle social strata*, the poverty of the petit bourgeoisie, and their little chance to get into the middle class. (This is very well reflected, for example, in the housing stock of Budapest: the proportion of the flats with one room was 54,7% in 1911.)
- In this period, *the elements of „market” (class) and feudal organizations co-existed* in the society of the capital city.

The attempt of Budapest to join up the West came to a sudden stop as a result of the First World War. As a consequence of the peace treaties ending the War, the situation of Budapest changed fundamentally, whereas the structure of the society stayed to be almost the same.

The geopolitical changes taking place after the Second World War fundamentally changed the position of Budapest: *Hungary became the periphery of the Soviet Union*. Her position was determined by the conditions granted by the socialist order (dictatorship in the society and in economic management, termination of private ownership, forced economic development, lack of capital, etatism. etc.). However, the position of Budapest stayed to be favourable inside the country: the concentration of the material and intellectual resources continued to exist. As a power-centre, the capital city enjoyed the advantages of extensive redistribution.

The society of Budapest became more homogenous after 1948. The ownership, property and power basis of the previous social structure ceased to exist. Almost all the citizens of the capital city became civil servants. The declared *egalitarian ideas* of socialism, especially until 1956; exerted considerable influence on social practice. During the decades of the so-called Kádár-consolidation (after 1963—1964), the state facilitated certain *limited, individual ways* of enrichment. The majority of them, however, were related to the *second economy*. These were exactly the ideological, political and legal acknowledgement, and the spread of the different forms of the second economy which shaped the special situation of Hungary within the countries of the Soviet block. In the early 1980s, the proportion of the families participating in the second economy was 64—65% in Budapest. Relationship with the first and the second economies, or — in other words — with the civil and market formations, was not separated at personal, and even less at family levels.

The above model of social structure is in transition these days. *Gradual separation of the two different principles of organization*, and the spread of market organizations are the most striking features of this process. The market sector itself also has two different sides: it is growing rapidly in the first economy, but also continues to exist as a second economy. In 1992, *one-fifth* of the active earners worked in the first economy.

The society of Budapest is also Janus-faced: As certain elements of market organization continued to exist during the socialism as well (mostly limited within the frameworks of the second economy), and as certain petit-bourgeois-type of social changes continuously took

place, *this society is suitable for and open to modernization and bourgeois development in many respects*. On the other hand, however, the society's conditions, knowledge, reactions, etc. are also hinderous factors, and put up a limit to this development, making the bourgeois development a long process this way.

The modernization of the society of Budapest also results in several conflicts: extensive, „*non-market inclusions*” *continue to exist*, and these are also reflected in spatial terms (development of slums and ghettos).

During the period following the political transformation, the *changes in the property and ownership relations* exert the biggest influence in terms of the urban structure; the regulatory mechanisms of the real-estate market have regained their significance.

This forces out the spread of functions which are characteristic of the words „location” or „place”. The process of city development gained new impetus, and the city is growing primarily in horizontal direction. However, this is partly a spatial process; the city, in narrow terms, primarily grows Southwards, partly in the revitalized sidestreets, and finally in the cellars, and courtyards. The value of the end of the city had been upgraded due to the extremely high real estate prices of the city centre (this is further promoted by the construction of the new highway that will avoid the city). Segregation is increasing. The „socialist” characteristics of segregation were the result of the fact that *this primarily meant the move of the better-to-do* into the parts of the city with higher social prestige. At the same time, the concentration of „poverty” was kept under control exactly by low rents and low maintenance and utility costs. All these resulted in the fact that the zones of poverty did not so much develop by the mobility lines, but much more by the autochthonous deterioration of the housing stock and the neighbourhood.